

EYYÜBİLER

(الأيوبيون)

Ortadoğu, Mısır, Hicaz, Yemen
ve Kuzey Afrika'da
hüküm süren bir Türk devleti
(1171-1462).

I. SİYASİ TARİH

II. MEDENİYET TARİHİ

III. SANAT

I. SİYASİ TARİH

Adını, hânedanın kurucusu Selâhaddin Yûsuf b. Eyyûb'un babası Necmeddin Eyyûb b. Şâdî'den alan Eyyûbîler Zengîler'in bir devamıdır. Türk-Kürt-Arap karışımı olan Eyyûbî ailesinin menşei karanlıktır. Güvenilir rivayete göre Eyyûbîler Hezbâniyye Kürtleri'nin Revvâdiyye aşiretindedir. Revvâdîler'in atası Revvâd b. Müsenâ el-Ezdî Yemen Arapları'ndan olup 141 (758) yılında Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından Basra'dan alınarak aşiretiyle birlikte Azerbaycan'a yerleştirilmiştir. Bu bölgedeki Hezbâniyye Kürtleri ile karışıp Kürtleşen Revvâdîler, XI. yüzyılın ikinci yarısında Selçuklular'ın hizmetine girerek zamanla Türk-Kürt-Arap karışımı haline gelmişlerdir.

Rivayete göre, Eyyûbîler'in atası olan Eyyûb'un babası Şâdî önceleri Şeddâdîler'in hizmetinde çalışıyor ve Duvîn'e (Dvin) bağlı Ecdânakan kasabasında oturuyordu. Şâdî, VI. (XII.) yüzyılın ilk yıllarında Selçuklu saray ağası ve Bağdat şahanelerinden Bihrûz el-Hâdim'in hizmetine girmiş, Bihrûz da onu veya oğlu Necmeddin Eyyûb'u kendi iktâ olan Tikrîf'e vali tayin etmiştir.

Eyyûbîler kaynaklarda ilk defa 525 (1131) yılında Musul Atabegi İmâdüddin Zengî'nin Tikrîf yakınında Abbâsî Halifesi Müsterşid-Billâh ile Karaca Sâkî'nin kuvvetlerine yenilmesi dolayısıyla zikredilir. Bu mağlubiyetten sonra Tikrîf Valisi Necmeddin Eyyûb'un Zengî'ye yardım ederek Fırat'ı geçmesini sağlaması Zengî ile Eyyûbîler arasındaki dostluğun gelişmesine yardım etmiş, çok geçmeden Eyyûbîler Selâhaddin'in doğduğu yıl (532/1137-38) Tikrîf'ten Musul'a giderek Zengî'nin hizmetine girmişlerdir (Minorsky, s. 107-129; Şeşen, *Salâhaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti*, s. 411-418).

Daha sonra Eyyûbîler, İmâdüddin Zengî'nin hizmetinde Haçlılar'a karşı düzenlenen seferlere katıldılar. İmâdüddin Zengî 534 (1140) yılında ele geçirdiği Ba'le-

bek şehrini Necmeddin Eyyûb'a iktâ etti. Bu arada Eyyûb'un kardeşi Şîrkûh el-Mansûr da Zengî'nin büyük emîrleri arasına girdi ve Urfa'nın fethine katıldı (1144). İmâdüddin Zengî'nin 541'de (1146) Ca'ber önünde şehid edilmesi üzerine devlet oğulları Seyfeddin Gazi ve Nûreddin Mahmud Zengî arasında paylaşıldı. Halep'te Şîrkûh el-Mansûr'un yardımıyla Nûreddin Mahmud Zengî idareyi ele aldı. Bu dönemde Ba'lebek'te desteksiz kalan Necmeddin Eyyûb Dimaşk Atabegliği'nin (Böriler, Tuğteginliler) hizmetine girerek Dimaşk'ın en büyük emîrlerinden biri oldu. Şîrkûh ise Nûreddin'in ordu kumandanıydı. Her iki kardeş Nûreddin'in devletinin yükselmesine ve Dimaşk'ın onun idaresi altına geçmesine yardım etti. Dimaşk'ın zaptından sonra Eyyûb buranın valisi oldu (549/1154). Şîrkûh'un gücü ise Nûreddin'in kudretine yaklaştı. Bu yıllarda Eyyûb'un oğulları da genç emîrler arasına katıldı. 562 (1167) yılında Dimaşk'a gelen İmâdüddin el-İsfahânî, Eyyûb'un oğlu Selâhaddin'in Nûreddin'in en büyük yardımcılardan ve emîrlerinden olduğunu, Nûreddin'in onu yanından ayırmadığını söyler.

Eyyûbîler'in tarih sahnesindeki önemli rolleri 559-564 (1164-1169) yıllarında yapılan Mısır seferleriyle başladı. Bu sırada Mısır'da vezirlikten uzaklaştırılan Fâtımî Veziri Şâver b. Mücîr, Nûreddin Mahmud Zengî'den yardım istemek için Dimaşk'a geldi (558/1163). İki taraf arasında yapılan müzakerelerde Zengî'nin Şâver'e yardım etmesi karşılığında Mısır'da söz sahibi olması kararlaştırıldı. Nûreddin Mahmud Zengî 559 (1164) yılında Şîrkûh'u bir birliğin başında Mısır'a gönderirken yanına yardımcı olarak yeğeni Selâhaddin'i verdi. Bu sefer sırasında Mısır'ın sahip olduğu zenginlikleri gören Şîrkûh buranın kolaylıkla ele geçirilebileceğini düşündü. Şîrkûh üç yıl sonra Mısır'a bir sefer daha yaptı, fakat başarısızlığa uğradı. Haçlılar'ın Mısır'ı işgale teşebbüs etmeleri üzerine 564'te (1168-69) Fâtımî Halifesi Âdid-Lidînillâh ve veziri Şâver, Nûreddin Zengî ile Şîrkûh'tan yardım istediler. Büyük çoğunluğu Türkler'den oluşan 7000 civarındaki süvari birliğiyle Mısır'ın yardımına giden Şîrkûh Mısır'da idareyi ele geçirdi ve 17 Rebîülâhîr 564 (18 Ocak 1169) tarihinde Fâtımî Halifesi Âdid-Lidînillâh tarafından vezir tayin edildi. İki ay sonra da öldü. Bunun üzerine yeğeni Selâhaddin ordu kumandanları tarafın-

dan başkumandan seçildi. Ayrıca Halife Âdid-Lidînillâh onu amcasının yerine vezir tayin etti. Böylece Selâhaddin, 25 Cemâziyelâhîr 564 (26 Mart 1169) tarihinde hem Fâtımî veziri hem de Nûreddin Zengî'nin Mısır ordusu başkumandanı oldu. Ancak tâbi olduğu asıl hükümdar Nûreddin Zengî idi (Şeşen, *Salâhaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti*, s. 33-36).

Aldığı siyasi-idari tedbirlerle kısa zamanda kabiliyetini gösteren Selâhaddin önce Fâtımî ordusunu ve taraftarlarını idareden uzaklaştırdı. 1169 yılı sonlarında Dimyat'ı kuşatan Bizans-Haçlı kuvvetlerini başarısızlığa uğrattı. En büyük yardımcısı Mısır'ın Sünnî halkıyla Nûreddin Zengî'nin desteği ve kendi ailesi oldu. İki asır devam eden Şîf-Fâtımî idaresine rağmen Sünnî kalabilen Mısır halkı Sünnî olan Eyyûbîler'i destekledi. Selâhaddin, Nûreddin Zengî'nin teşvikiyle 564-566 (1169-1171) yılları arasında Mısır'daki Fâtımî rejimini yavaş yavaş etkisiz hale getirmeyi başardı. Daha sonra Fâtımî hilâfetini ortadan kaldırıp Mısır'da Abbâsîler adına hutbe okuttu (10 Muharrem 567/13 Eylül 1171). Bu arada Kudûs Haçlı Krallığı'na karşı başarılı seferler tertip etti ve Eyle'yi aldı. Daha sonra Nûbe (Kuzey Sudan), Yemen ve Libya'ya seferler düzenledi ve bu ülkeleri Nûreddin Zengî'nin devletine bağladı (568-569/1173-1174). Bir taraftan da Bizans ve İtalyan şehir devletleriyle ikili anlaşmalar yaparak dış münasebetlerini geliştirdi. Mısır'ın ticari ve iktisadi durumunu düzeltti. Donanmaya önem verdi. Mısır'da az bulunan demir, kereste, zift gibi stratejik maddeleri temin etmeye çalıştı. Bazı tarihçiler, Nûreddin'in Mısır nâibi sıfatıyla Mısır ve ona bağlı Yemen, Hicaz, Libya ve Nûbe'de hüküm süren Selâhaddin'le aralarının açıldığını iddia ederlerse de bunu ispat etmek güçtür. Çünkü Selâhaddin'in Nûreddin'e danışmadan hiçbir önemli işe girişmediği, Nûreddin'in de Mısır'ın muhafazasının her şeyden önemli olduğunu söylediği bilinmektedir (a.g.e., s. 37-42).

Nûreddin Zengî'nin Dimaşk'ta ölümü üzerine (569/1174) yerine on bir yaşındaki oğlu el-Melikü's-Sâlih Nûreddin İsmâil geçti. Bunu fırsat bilen Musullular bağımsızlıklarını ilân ederek el-Cezîre'yi istilâ ettiler. Nûreddin'in Dimaşk ve Halep emîrleri İsmâil'in atabegliğini ele geçirmek için birbirlerine düştüler. Atabegliği Halep'teki kumandanlardan Sâdeddin Gümüştegin'in alması üzerine telâşa kapılan Nûreddin'in Dimaşk'taki

emîrleri Selâhaddin'i Suriye'ye davet ettiler.

Selâhaddin bir yandan Fâtîmî taraftarlarının komplosu, Sicilya donanmasının İskenderiye'ye saldırması (Temmuz 1174), ardından Yukarı Mısır'da çıkan Kenzüddevle isyanı ile meşgul olurken öte yandan Suriye'deki gelişmeleri takip ediyordu. el-Melikü's-Sâlih Nüreddin İsmâil adına hutbe okutan ve onun atabegliğinin kendi hakkı olduğunu düşünen Selâhaddin, Dimaşk'tan gelen davet üzerine 12 Ekim 1174 tarihinde Mısır'dan Suriye'ye hareket etti. Dimaşk, Ba'lebek, Humus, Hama gibi önemli merkezleri kolaylıkla ele geçirdi. Fakat Musullular'la iş birliği halinde olan Halepliler Selâhaddin ile anlaşmaya yanaşmayıp Frenkler (Haçlılar) ve Haşhaşiler'le iş birliği yaparak onu Suriye'den atmak için savaştılar. Ancak bu savaşlar Selâhaddin'in galibiyetiyle neticelendi. Selâhaddin etrafındaki bazı önemli kaleleri alıp Halep'i kuşattı. Sonunda Abbâsî Halifesi Müstazî-Biemrillâh'ın da yardımıyla iki taraf arasında bir antlaşma imzalandı. Bu antlaşmaya göre tarafların o sırada ellerinde bulundurdıkları yerlere hâkim olmaları kararlaştırıldı. Antlaşmanın ardından 12 Şevval 570 (6 Mayıs 1175) tarihinde Abbâsî halifesinin Mısır, Suriye, el-Cezîre üzerinde Selâhaddin'in hâkimiyetini tanıdığına dair taklidi geldi. Bunun üzerine Selâhaddin bağımsızlığını ilân edip kendi adına hutbe okutmaya başladı. Halepliler ve Musullular Selâhaddin'e tekrar savaş açılırsa da yenildiler. Mücadele tarafların kesin olarak anlaşmalarıyla sona erdi (15 Zilhicce 571 / 25 Haziran 1176) ve Anadolu Selçukluları ile Artuklular'ın da katıldığı bir antlaşma imzalandı. el-Melikü's-Sâlih Nüreddin İsmâil'in elinde ancak Halep ile birkaç kale kaldı.

Daha sonra Haşhaşiler üzerine bir sefer düzenleyip onları itaat altına alan Selâhaddin Yemen'e önce büyük kardeşi Turan Şah'ı, daha sonra da diğer kardeşi Tuğtegin'i, Hama'ya Takıyyüddin Ömer, Ba'lebek'e Ferruh Şah, Humus'a Nâsirüddin Muhammed adlı yeğenlerini göndererek buralarda da idareyi eline aldı. Böylece Eyyübîler'in Hama, Humus, Ba'lebek kolları kurulmuş oldu.

14 Kasım - 9 Aralık 1177 tarihleri arasında Mısır'dan Gazze-Askalân istikametine bir akın yapan Selâhaddin Franklar'ın baskınına uğrayarak geri çekildi. Bu yenilginin olumsuz sonuçları, ancak 2 Muharrem 575 (9 Haziran 1179) tari-

hinde kazanılan Mercuiyün zaferi ve 19 Rebülevvel 575'te (24 Ağustos 1179) Beytülhazân Kalesi'nin fethiyle telâfi edilebildi. Haçlılar'a asıl darbeyi vuracağı sırada Halep-Musul meselesi yeniden alevlendi. 3 Safer 576 (29 Haziran 1180) tarihinde Musul hâkimi II. Seyfeddin Gazî'nin, 25 Receb 577'de (4 Aralık 1181) el-Melikü's-Sâlih Nüreddin İsmâil'in ölmesi üzerine Selâhaddin, bu bölgede kendisine karşı yeni bir ittifakın meydana gelmesine imkân vermemek ve el-Melikü's-Sâlih'in mirasını Musullular'a kaptırmamak için Mısır'dan Suriye'ye dönüp I. Şark Seferi'ne çıktı (578/1182). Bu sefer esnasında el-Cezîre bölgesini ve Sincar'ı, 4 Muharrem 579'da (29 Nisan 1183) Âmid'i (Diyarbakır), ardından 17 Safer 579'da (11 Haziran 1183) Halep'i aldı. Halep'in zaptı Selâhaddin'in gücünü daha da arttırdı. Bu olaydan sonra Kudüs Haçlı Krallığı üzerine başarılı seferler düzenledi. 581-582 (1185-1186) yıllarında çıktığı II. Şark Seferi'nde Meyyâfârikın ve Şehrîzor yöresini aldı. Musul'u kendi idaresine bağladı. Ahlat'ın durumu üzerinde Azerbaycan Atabegi Pehlivan ile anlaştı. Selâhaddin böylece Nüreddin Zengî'nin devletini daha kuvvetli ve geniş bir şekilde idaresi altında toplamış oluyordu.

Selâhaddin, Bizans ile iyi ilişkiler içinde olduğu 582 (1186) yılında Kerek-Şevbek Prinkepsi Renaud de Chatillon Mısır'dan Şam'a gelen bir kervanı vurdu. Bunun aralarındaki anlaşmaya aykırı olduğunu söyleyip tazminat isteyen Selâhaddin olumlu cevap alamayınca Kudüs Haçlı Krallığı topraklarına bir sefer yapmaya karar verdi. 24-25 Rebülahir 583 (3-4 Temmuz 1187) günleri cereyan eden Hittin Savaşı'nda Haçlılar'ı büyük bir yenilgiye uğrattı. Bir yıldan kısa bir zaman içinde Sûr dışındaki bütün Kudüs Haçlı Krallığı topraklarını ele geçirdi. Antakya Prinkepsliği topraklarının çoğunu ve Trablus Kontluğu topraklarının bir kısmını zaptetti (Şeşen, *TTK Belleten*, LIV/209 [1990], s. 427-434). Hittin zaferi, Kudüs'ün fethi, Haçlılar'ın ellerindeki toprakların büyük kısmının geri alınması Avrupa'da büyük bir tepkiye sebep oldu. Avrupa Katolik dünyası ayaklandı. Bütün Avrupa hükümdarları yeni bir Haçlı seferine katılmaya karar verdiler. Bunlar arasında, Avrupa'nın en büyük üç hükümdarı Almanya İmparatoru Friedrich Barbarossa, Fransa Kralı Philippe Auguste, İngiltere Kralı Aslan Yürekli Richard da vardı. İslâm dünyasının Selâhaddin'i yalnız bırakmasına rağmen Selâhaddin

bu muazzam güce karşı direndi. Onun Sûr-Yafa arasındaki sahil şeridini Haçlılar'a bırakmasına karşılık Haçlılar Kudüs'ü ve fethedilen diğer toprakları Selâhaddin'e bırakmaya razı oldular. 21 Şaban 588'de (1 Eylül 1192) üç yıl sekiz ay süreli, karada ve denizde geçerli bir antlaşma imzalandı. Ancak Haçlılar daha sonra Eyyübîler arasındaki anlaşmazlıklardan faydalanarak kaybettikleri toprakların bir kısmını geri aldılar.

Barışın ardından ülkesinin savunma tedbirlerini almakla meşgul olan ve daha sonra devlet yönetimini yeniden düzenlemek isteyen Selâhaddin 27 Safer 589 (4 Mart 1193) tarihinde Dimaşk'ta vefat etti. Bu sırada devletin sınırları Trablusgarp'tan Hemedan ve Ahlat'a, Yemen'den Malatya'ya kadar uzanıyordu. Büyük merkezlerden Dimaşk'ta veliahtı ve büyük oğlu el-Melikü'l-Efdal Ali, Kahire'de ikinci oğlu el-Melikü'l-Azîz Osman, Halep'te üçüncü oğlu el-Melikü'z-Zâhir Gâzî, Yemen'de kardeşi Tuğtegin, Ürdün ve el-Cezîre'de kardeşi I. el-Melikü'l-Âdil, Hama'da Takıyyüddin Ömer'in oğlu el-Melikü'l-Mansûr, Humus'ta II. Şîrkûh, Ba'lebek'te Ferrûh Şah'ın oğlu Behram Şah, Erbil'de Muzafferüddin Kökböri, Trablusgarp'ta Şerefeddin Karakuş idareye hâkimdi. Birçok şehirde ikinci derecede emîrlere vardı ve Selâhaddin'i büyük sultan olarak tanıyorlardı. Kendisine tâbi olan bu hükümdarlar arasında en güçlüsü kardeşi el-Melikü'l-Âdil idi.

Selâhaddin'in sağlığında veliaht tayin ettiği büyük oğlu el-Melikü'l-Efdal Dimaşk'ta büyük sultan oldu. Efdal yumuşak huylu olduğu için emîrlere ve halk tarafından sevilirdi. Buna karşılık devlet tecrübesi az, zayıf karakterli, bazan kendini içkiye ve eğlenceye kapıran bir kişiliğe sahipti. Etrafındaki insanların,

Selâhaddin-i Eyyübî ve hanımının sandukaları - Şam

bilhassa veziri Ziyâeddin İbnü'l-Esîr'in etkisi altında bulunuyordu. Bu sebeple Selâhaddin'in çevresindeki önemli kişileri darılttı. Bunların bir kısmı Mısır'a el-Melikü'l-Azîz'in, bir kısmı Halep'e el-Melikü'l-Zâhir'in yanına gitti. Bu devlet adamlarının ve el-Melikü'l-Âdil'in kışkırtması sonucunda Azîz, Efdal'in elinden Dimâşk'ı almaya karar verdi ve onu Dimâşk'ta kuşattı. Efdal amcası el-Melikü'l-Âdil'in hakemliğine başvurdu. Âdil iki defa Efdal'i kurtardı. Bundan sonra Azîz ile Âdil anlaşıp 1196 yılında Dimâşk'ı el-Melikü'l-Efdal'in elinden aldılar. el-Melikü'l-Azîz büyük sultan ilân edildi (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, 121-123, 140-145, 148-150, 155-156, 160-163, 482-483; Sibt İbnü'l-Cevzî, VIII/2, s. 654-656).

el-Melikü'l-Azîz'in Kasım 1198'de ölümü üzerine el-Melikü'l-Efdal bir ara Mısır'a hâkim olduysa da bu durum uzun sürmedi. el-Melikü'l-Âdil yeğenleri arasındaki ittifakı bozarak ordunun kendisini desteklemesini sağladı. 26 Ocak 1200'de Kahire'ye girip Azîz'in oğlu el-Melikü'l-Mansûr'un atabegi oldu. Çok geçmeden de kendisini büyük sultan ilân etti. 1201 yılında Selâhaddin'in oğulları birleşip Âdil'in elinden Dimâşk ve Mısır'ı almaya kalkıştıysa da başarılı olamadılar. İki taraf arasında yapılan antlaşma Âdil'in büyük sultan olarak kalması, Dimâşk'ın Âdil'in ikinci oğlu el-Melikü'l-Muazzam'ın, Mısır'ın büyük oğlu el-Melikü'l-Kâmil'in olması, el-Melikü'l-Efdal'e Samsat, Serûc, Kal'atü Necm ve Re'sül-ayn'ın verilmesi kararlaştırıldı. Âdil'in üçüncü oğlu el-Melikü'l-Eşref Mûsâ'ya ise el-Cezîre bölgesi verildi. Böylece bütün Eyyübîler el-Melikü'l-Âdil'in sultanlığını kabul ettiler. Âdil devletin önemli bölgelerini oğulları vasıtasıyla kontrolü altına aldı. Sadece Halep bu kontrolden uzaktı. 1202 yılında Mardin Artukluları da onun hâkimiyetini kabul ettiler.

Ağabeyi Selâhaddin devrinde ikinci adam olan el-Melikü'l-Âdil'in geniş devlet tecrübesi vardı. Haçlılar'la yapılan uzun savaşlar onu Haçlılar'a karşı ılımlı bir politika takip etmenin devletin menfaatleri bakımından daha iyi olacağı kanaatine ulaştırmıştı. Bu sebeple cihad davası Âdil zamanında tavsadı. Devletin maliyesine büyük önem veren, hazineyi daima dolu tutan el-Melikü'l-Âdil Haçlılar'la ticarî münasebetler de kurdu.

Eyyübîler Âdil'in zamanında Ahlat, Erçiş ve Van'ı da alarak Ahlatşahlar'a son verdiler ve Gürcüler'e komşu oldular. Bu dönemde Eyyübî ailesi içinde bazı kop-

malar oldu. 1205 yılı başında el-Melikü'l-Efdal Eyyübîler'den ayrılarak Anadolu Selçuklularına bağlandı. el-Melikü'l-Âdil'in Habur ve Nusaybin'i ele geçirip Sincar'ı kuşatması üzerine (1209) Kökböri, Musul sahibi Arslanşah (Nüreddin Zengî), Halep sahibi el-Melikü'l-Zâhir Gâzî ve Anadolu Selçuklu Sultanı I. Gıyâseddin Keyhusrev arasında bir ittifak yapıldı.

el-Melikü'l-Âdil Kuzey Afrika ile ilgilenmedi. Onun zamanında 1212'de Şerefeddin Karakuş, Fizan'da Veddan vahasında Yahyâ el-Mayorkî ve Zübâbîler tarafından öldürüldü. Böylece Eyyübîler'in Mısır'ın batısındaki varlıkları sona erdi. Yemen'de 1197 yılında ölümüne kadar Tuğtegin idarenin başında kaldı. Yerine geçen oğlu Muiz İsmâil kendisinin Emevî sülâlesinden geldiğini iddia edip halifeliğini ilân etti. Ancak etrafındaki Memlûkler onu öldürerek yerine Sungur adlı birini tayin ettiler. Bir müddet sonra Sungur'un yerine Süleyman Şah adlı bir kişi geçti. Nihayet el-Melikü'l-Âdil'in oğlu Mısır Hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil 1215 yılında oğlu Atsız'ı Yemen'e göndererek bu bölgeyi kontrol altına aldı.

Selâhaddin döneminde Haçlılar'la yapılan antlaşma genellikle onun ölümünden sonraki karışıklık devrinde de devam etti. Gerek Âdil gerekse Akkâ Kralı Henri de Champagne barıştan yana idiler. Ancak Alman İmparatoru VI. Henri'nin Haçlı seferine karar vermesi iki taraf arasındaki düşmanlığı yeniden canlandırdı. 1197 yılı yazında bazı Alman Haçlı grupları komşu müslüman topraklarına saldırdılar. Bunun üzerine iki taraf arasında çarpışmalar oldu. Âdil de bundan faydalanarak Yafa'yı ele geçirdi.

1203'te IV. Haçlı Seferi'nin öncülerinden Felemenkler ve Fransızlar Akkâ'ya gelerek II. Amaury'yi müslümanlara karşı bir sefere ikna etmeye çalıştılar. Onun bu teklifi kabul etmemesi üzerine Trablus kontluğuna gelerek Humus, Hama beylikleri topraklarına akınlar yaptılar. Avrupa'da IV. Haçlı Seferi ile ilgili hazırlıkları takip eden Âdil Venedikliler'le anlaşarak 1204 yılında yapılan IV. Haçlı Seferi'ni İstanbul üzerine yöneltmeye çalıştı ve bunda da başarılı olarak ülkesini büyük bir gaileden kurtardı. Bu sırada Doğu'ya gelen bazı Haçlı gruplarının kışkırtmasıyla Kral II. Amaury karada ve denizde müslümanlarla mücadele etti. Âdil ise IV. Haçlı Seferi'nin Filistin'e uzanmasını ve başına yeni bir gaile aç-

masını önlemek için tâvizkâr davrandı. Böylece Haçlılar Merkab'dan Yafa'ya kadar Akdeniz sahil şeridine yeniden hâkim oldular.

el-Melikü'l-Âdil 1207 yılında Trablus kontluğunu yola getirerek antlaşmaya mecbur etti. Ayrıca Akkâ'daki Haçlılar'ın hareketlerini kontrol etmek için bu şehrin kurulduğu ovaya hâkim Tûr dağı üzerinde müstahkem bir kale yaptırdı. 1217'de Avusturya Dükü VI. Leopold ile Macar Kralı Andria'nın emrindeki Haçlı ordusu Kıbrıs'taki Haçlılar'ın ve Akkâ Kralı Jean de Brienne'nin yardımıyla kuvvetlenerek Tûr Kalesi üzerine yöneldiler. Âdil müdafaa durumunda kalmakla yetindi. Ertesi yıl Doğu'ya gelen V. Haçlı Seferi kuvvetleri Kıbrıs ve Akkâ'da toplandılar. Hedef donanmadan da faydalanarak Mısır'ı ele geçirmektir. Haçlılar 27 Mayıs 1218 tarihinde Akkâ'dan Dimyat'a hareket ettiler. Bu sırada el-Melikü'l-Âdil öldü. Yerine büyük oğlu ve Mısır hâkimi el-Melikü'l-Kâmil geçti. Bazı emirlerin o esnada cephede bulunan Kâmil'e karşı çıkmalarından faydalanan Haçlılar Dimyat'ı ele geçirdiler. Fakat Kâmil, kardeşleri el-Melikü'l-Muazzam İsâ ve el-Melikü'l-Eşref Mûsâ ile iş birliği yaparak güçlükleri yenmeyi başardı. Bir ara çok zor durumda kalan Kâmil, Kerek-Şevbek Beyliği dışındaki bütün eski Kudüs Krallığı topraklarını vermeyi, bunun karşılığında da Haçlılar'ın Dimyat'ı boşaltmasını teklif etmiş, fakat Haçlılar bu teklifi reddetmişlerdi. Ancak el-Melikü'l-Muazzam ile el-Melikü'l-Eşref onun yardımına gelince Haçlılar çok zor durumda kaldılar, Dimyat'ı ve işgal ettikleri yerleri boşaltmaya râzı olarak barış istediler. Tekliflerinin kabul edilmesi üzerine de 29 Ağustos 1221 tarihinde Dimyat'ı boşalttılar.

Tecrübeli bir hükümdar olan el-Melikü'l-Kâmil babasının yürüttüğü siyasetin doğru olduğu kanaatindeydi. Onun gibi maliyeyi güçlendirmeye ve Haçlılar'la dostça ilişkiler kurmaya önem verdi. Babasının ölümü V. Haçlı Seferi zamanına rastladığı için bu kritik günlerde kardeşleri kolaylıkla onu büyük sultan olarak tanıdılar. Kendisine karşı muhalefet olmadığı gibi kardeşleri el-Melikü'l-Muazzam ile el-Melikü'l-Eşref bütün güçleriyle ona yardım ettiler. Muazzam Dimâşk ve etrafının sultanıydı. el-Cezîre-Ahlat'ta hükümdar olan Eşref başarılı bir siyaset takip ederek burada Eyyübîler'i güçlendirmiş, Musullular'ın, Anadolu Selçuklularının ve Gürcüler'in bölge

üzerindeki emellerinin önüne set çekmiş, V. Haçlı Seferi'nin kritik günlerinde bölgeyi kardeşlerine bırakarak Mısır'ın yardımına koşmuştu. Ancak Haçlılar'ın yenilmesinden kısa bir müddet sonra kardeşler arasındaki bu âhenk bozuldu. Kâmil, Alman İmparatoru II. Friedrich ile yapılan uzun müzakerelerden sonra Kudüs'ün Haçlılar'a bırakılması, etrafındaki arazinin müslümanlarda kalması, iki tarafın mukaddes yerlerinin kendi yönetimlerine terkedilmesi ve Frenkler'in Kudüs'ü tahkim etmeyip sadece sivil maksatlarla kullanmaları şartlarıyla bir antlaşma yaptı (24 Şubat 1229).

Bu arada Filistin'de Salt ve Aclûn kaleleri inşa edilecek yağmacı Arap kabileleri kontrol altına alındı. Yemen'e hâkim olan el-Melikü'l-Kâmil'in oğlu Atsız Hicaz'ı da denetim altında tutuyordu. 1229'da Atsız ölünce yerine nâibi sıfatıyla Nüreddin Ömer b. Ali b. Resûl et-Türkmânî ülkenin idaresini ele aldı. Nüreddin Ömer önceleri Kâmil'e tâbi idi. Fakat Hicaz'ı da kontrol altına almaya çalışması Kâmil ile arasının açılmasına sebep oldu. 1232 yılından sonra Yemen Nüreddin Ömer tarafından müstakil olarak idare edilmeye başlandı ve böylece Yemen'in merkezle ilişkisi kesildi. Resûlîler'in Yemen'i idaresi 1454'e kadar devam etmiştir (İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, 413).

Daha sonra el-Melikü'l-Kâmil, el-Cezîre bölgesinin yönetimini kardeşi el-Melikü'l-Eşref Mûsâ'ya bıraktı. 1230 yılında Celâleddin Hârizmşâh Ahlat'ı Eşref'in elinden aldı. Bunun üzerine Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad ile Eşref Celâleddin Hârizmşâh'a karşı birleştiler ve 8-10 Ağustos 1230 tarihleri arasında yapılan Yassıçimen Savaşı'nda onu yendiler.

el-Melikü'l-Kâmil 630 (1232) yılında Güneydoğu Anadolu'da idarî düzenlemelere girişti. Önce Âmid'i, daha sonra Hısnıkeyfâ'yı zaptederek Artuklular'ın Hısnıkeyfâ koluna son verdi. Artuklu beylerinin Anadolu Selçukluları'nı yardımı çağırması üzerine I. Alâeddin Keykubad Güneydoğu Anadolu bölgesine girdi, el-Cezîre'yi yağmaladı. Urfa, Harran, Rakka şehirlerini muhasara etti. Ardından Ahlat'ı kuşatmaya başladı. Bunu duyan Kâmil 6 Mayıs 1234 tarihinde Kahire'den Güneydoğu Anadolu bölgesine hareket etti. Bölgenin tabii müdafaa imkânlarını iyi değerlendiren Keykubad, Kâmil'in Toroslar'ın uzantılarının kuzeyine ilerlemesini önledi. Ayrıca güçlenmesinden

endişe ettikleri için diğer Eyyübî melikleri de Kâmil'e yardım etmediler, bu yüzden Kâmil başarı sağlayamadan Mısır'a döndü. Anadolu Selçukluları Harput ve Ahlat'ı aldılar.

Bu sırada Moğollar Güneydoğu Anadolu'yu tehdit etmeye başlamışlardı. Anadolu Selçuklu Sultanı Keykubad ölmüş, yerine oğlu II. Gıyâseddin Keyhusrev geçmişti. II. Gıyâseddin Keyhusrev'in Hârizmli beylerle arası açılınca Hârizmliler Anadolu Selçukluları'ndan ayrılarak Kâmil'in oğlu ve Hısnıkeyfâ sahibi el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyüb'un hizmetine girdiler. Bu olay Kâmil'in Güneydoğu Anadolu'daki gücünü arttırdı. Diğer taraftan Dimaşk sahibi el-Melikü'l-Eşref Mûsâ'nın ölümü (27 Ağustos 1237) Eyyübîler arasında yeni karışıklıklara sebep oldu.

el-Melikü'l-Kâmil 23 Receb 635'te (11 Mart 1238) Dimaşk'ta ölünce yerine veliahdı ve küçük oğlu el-Melikü'l-Âdil geçti. II. Âdil'in sultanlığı bütün Eyyübîler tarafından tanınmadı. Kâmil'in ölümünü bir karışıklık devri takip etti. Mısır'daki emîrlerin II. Âdil'i tutuklamaları üzerine el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyüb 17 Mayıs 1240 tarihinde Mısır'da tahta çıktı. II. Âdil ise 644 (1246) yılına kadar tutuklu kaldıktan sonra boğularak öldürüldü. Bu olay, Eyyübîler devrinde taht kavgaları sırasında işlenen tek siyasî cinayettir.

el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyüb devrinde merkezî idarenin beylikler üzerindeki otoritesi iyice zayıfladı. Halep gibi bazı beyliklerin merkezle ilgisi kalmadı. 1243 yılına kadar Kerek ve Dimaşk dahil doğuda sultanın hükmü geçmiyordu. Sadece el-Cezîre, Âmid ve Hama'da onun adına hutbe okunuyordu. Âmid ve Siverek 1240'ta Anadolu Selçuklu Sultanı II. Gıyâseddin Keyhusrev tarafından ele geçirildi. Köseadağ Savaşı'na kadar (1243) Halep, Humus ve Dimaşk daha çok Anadolu Selçukluları'na tâbi kaldı.

Necmeddin Eyyüb ile Kerek sahibi el-Melikü'n-Nâsir Dâvud ve Dimaşk sahibi İmâdüddin İsmâil'in araları iyi değildi. İmâdüddin İsmâil Haçlılar'ın desteğini sağlamak için onlara Sayda, Taberiye, Safed, Kevkeb, Kudüs ve Askalân'ı vermişti. 16 Cemâziyelevvel 642 (20 Ekim 1244) tarihinde Gazze yakınında meydana gelen savaşta el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Hârizmliler'in desteğiyle İmâdüddin İsmâil ile mütteliklerini ağır bir yenilgiye uğrattı ve Kudüs'ü geri aldı. Aynı yıl Moğollar Suriye ve el-Cezîre'deki Eyyübî beyliklerine vergi koydular. el-

Melikü's-Sâlih Necmeddin 645'te (1247) Dimaşk, Kudüs gibi önemli merkezlerin idaresini yeniden düzenledi. Taberiye ve Askalân şehirlerini Haçlılar'dan geri aldı.

1248 yılı başlarında Avrupa'da VII. Haçlı Seferi düzenlendi. Bu Haçlı seferinin lideri IX. Saint Louis, Ağustos 1248'de Fransa'dan doğuya hareket etti ve 8 Haziran 1249'da Dimyat'ı ele geçirdi. Fakat Eyyübîler arasındaki dayanışma ve Mısır halkının desteğiyle el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Haçlılar'la mücadeleye devam etti.

el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyüb'un 23 Kasım 1249'da vefatı üzerine karısı Şecerüddür idareyi ele alarak kocasının ölümünü gizledi ve bu sırada Hısnıkeyfâ'da bulunan büyük oğlu el-Melikü'l-Muazzam Turan Şah'ı Mansûre'ye çağırdı. Turan Şah 1 Şubat 1250 tarihinde Mansûre ordugâhına gelerek sultan oldu. Müslümanlar mart başlarından 7 Nisan 1250 tarihine kadar devam eden savaşlarda Haçlılar'ı kesin yenilgiye uğrattılar. Kral IX. Saint Louis maiyetiyle birlikte esir alınıp Mansûre ordugâhına getirildi. İki taraf arasında yapılan müzakerelerden sonra Haçlılar'ın Dimyat'ı iade etmeleri ve ağır bir vergi ödemele-ri şartıyla kral ve maiyetinin serbest bırakılması kararlaştırıldı. 7 Mayıs 1250'de Dimyat müslümanlara teslim edildi. 7 Nisan 1250'de kazanılan bu zaferden sonra Sultan Turan Şah eğlence ile vakit geçirmeye başladı. Bunun üzerine muhalifler Baybars el-Bundukdârî'nin etrafında toplanarak 30 Nisan 1250 tarihinde sultanı öldürdüler. Onun öldürülmesiyle Mısır'da Eyyübîler devri sona erdi.

Turan Şah'tan sonra Şecerüddür'ün sultan olması ve Memlûkler'den İzzeddin Aybek Türkmânî'nin ordu kumandanlığına getirilmesi kararlaştırıldı. Şecerüddür seksen gün sonra Aybek ile evlenip onun lehine saltanattan feragat etti. Böylece 3 Temmuz 1250 tarihinde Mısır'da Memlûkler devri resmen başlamış oldu. Ancak durum Dimaşk ve Halep'te iyi karşılanmadı. Dimaşk-Hama-Humus-Kerek Eyyübîleri Halep Eyyübî Sultanı el-Melikü'n-Nâsir Selâhaddin Yûsuf'un etrafında birleştiler. Selâhaddin Yûsuf ordusuyla 30 Ocak 1251'de Kahire önlerine geldi. Burada iki taraf arasında yapılan savaşta Eyyübîler yenildiler. Aktay kumandasındaki Memlûk kuvvetleri Şeria nehrine kadar Filistin'i geri aldılar. Nihayet Abbâsî halifesinin aracılığı ile taraflar arasında anlaşma sağ-

landı. Bu anlaşılmaya göre Şeria ve Nablus'a kadar olan topraklar Memlûkler'in, Şeria'nın ve Nablus'un kuzeyinde ve doğusunda bulunan topraklar da Eyyübîler'in idaresinde kalacaktır.

Bundan sonra Aybek ile Bahriyye Memlûkleri'nin arası açıldı. Memlûkler Kerek'e ve Dimaşk'a giderek Eyyübîler'in hizmetine girdiler. 655 (1257) yılında Aybek ile Şecerüddürr'ün öldürülmeleri üzerine Memlûk tahtına Aybek'in oğlu el-Melikü'l-Mansûr Nüreddin Ali geçti. Kutuz da onun nâibi oldu. Bunun üzerine Mısır'dan ayrılmış olan Memlûkler geri döndüler. Bu arada Hülâgû 1258 yılında Bağdat'ı işgal ettikten sonra ertesi yıl da Meyyâfârik'in ve el-Cezîre bölgesini ele geçirmişti. 1260 yılı başlarında da Halep'i zaptetti. Kumandanlarından Ketboğa Noyan Mart 1260'ta Dimaşk'ı teslim aldı. Hülâgû daha sonra Mısır'ı tehdit etmeye başladı. Bu sırada Memlûk sultanı olan Kutuz Moğollar'la savaşmaya karar verdi. Memlûkler'le Moğollar arasında 3 Eylül 1260'ta Aynicâlût'ta, 6 Eylül 1260'ta Beysan yakınlarında yapılan iki savaş Memlûkler'in kesin zaferiyle sonuçlandı. Bunun üzerine Moğollar Fırat'ın doğusuna çekildiler (Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII/2, s. 779-781; Makrîzî, *Kitâbü's-Sülûk*, I/1, s. 366-378, 380-434). Moğollar'ın yenildiğini öğrenen Hülâgû, yanında bulunan Halep Sultanı el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddin Yûsuf'u öldürttü (1260). Böylece Eyyübîler'in Halep kolu da sona erdi. Hısnıkeyfâ dışındaki el-Cezîre Eyyübîleri de daha önce Hülâgû tarafından ortadan kaldırılmıştı. Aynicâlût Savaşı'ndan sonra sultan olan Baybars 661 (1263) yılında Kerek ve Humus'taki Eyyübî hâkimiyetine son verdi. Eyyübîler'in elinde sadece Hama ve Hısnıkeyfâ beylikleri kaldı. Hama Eyyübîleri bazı aralıklarla 1342 yılına kadar devam etti. Tarihçi Ebû'l-Fidâ bu beyliğin son bağımsız hükümdarıdır. Moğollar ve Timurlular devrinde de varlığını devam ettiren Hısnıkeyfâ kolu ise 1462'de Akkoyunlular'dan Uzun Hasan tarafından ortadan kaldırıldı. Bu ailenin mahallî beylerinden bazıları Osmanlılar devrine yetmiştir.

Eyyübî hükümdarları arasında sadece Selâhaddin'e karşı isyan olmamış, bütün Eyyübîler onu desteklemişlerdir. Bunda onun cihad fikrini daima canlı tutması, hânedanın kurucusu olması, ayrıca örnek şahsiyeti ve cömertliğinin büyük rolü olmuştur. Selâhaddin'den sonra hiçbir kimse üzerinde böyle bir ittifak sağ-

lanamamıştır. Bazı Eyyübî melikleri I. el-Melikü'l-Âdil'e isyan ederek ona karşı Anadolu Selçukluları'yla iş birliği yapmışlardır. Âdil'den sonra Eyyübîler arasındaki ittifak ve iş birliği daha da azalmıştır. Son Eyyübî sultanı el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyüb da Eyyübîler'in tamamı tarafından büyük sultan tanınmamıştır.

II. MEDENİYET TARİHİ

A) İdarî ve Siyasî Teşkilât. Eyyübî Devleti merkeze bağlı vilâyetlerden, eyaletlerden, emirliklerden ve tâbi hükümdarlıklardan meydana gelen bir sultanlıktı. Devlet şariat hükümleri, "el-ahkâmü's-sultâniyye" denilen devlet adamlarının idarî kararları, örf ve âdetlerden meydana gelen bir hukuk sistemiyle yönetiliyordu. Devlet teşkilâtının başında büyük sultan, hânedana mensup melikler, emîrler (beyler) ve vezirler vardı. Devlet müesseseleri Zengî Devleti ile Fâtımî Devleti'nden miras alınan kurumların karışımından meydana geliyordu. Selâhaddin-i Eyyübî, Zengîler ve Fâtımîler'den devraldığı müesseselerde bazı düzenlemeler yapmıştır. Onun tarafından meydana getirilen bu sistem ana hatlarıyla Memlûkler Devleti'nin sonuna kadar devam etmiştir. Devletin çeşitli bölgeleri arasındaki idarî ve kültürel farklılıklar, daha önceki iki devletin idarî yapılarındaki farklılıktan ileri geliyordu. Mısır'da İsmâiliyye mezhebine ait müesseseler kaldırılarak yerlerine Sünnî müesseseler konmuş, askerî teşkilât Zengî Devleti'nin askerî teşkilâtına uydurulmuştur. Nüreddin Mahmud Zengî zamanında Halep ve Dimaşk devletin merkezleri iken Selâhaddin devrinde Halep'in yerini Kahire almış, ayrıca Dimaşk ve Kahire devletin merkezleri haline gelmiş, el-Melikü'l-Kâmil devrinden itibaren de devlet merkezi Kahire olmuştur.

Eyyübîler ülkenin tamamında iktâ (timar) sistemini yaygınlaştırmışlardı. Tâbi hükümdarlıklarla emirliklerin büyük kısmı Nüreddin Mahmud Zengî devrindeki ailelerin elindeydi. Selâhaddin Halep, Ba'lebek, Hama, Humus, Yemen emirliklerini kurdu; el-Melikü'l-Âdil zamanında Hısnıkeyfâ, Meyyâfârik'in ve Kerek emirlikleri meydana getirildi. Emîrler sultanın çıkardığı bir menşurle tayin ediliyordu. Menşurdaki şartlara uydukları sürece sultan onlara dokunamazdı. Sultanın veya emîrin ölümü halinde menşur yenilenirdi. Emîrlerin hâkim oldukları topraklar babadan oğula miras kalırdı. Bunlar iç ve dış işlerinde devlete

bağlı idiler. Tâbi hükümdarların bağıllığı ise sadece dış işlerinde söz konusuydu. Devlete karşı düşmanca tavır almadıkları ve aradaki anlaşmaya sadık kaldıkları sürece sultan onların haklarına riayet etmek zorundaydı. Hutbede ve parada sultanın adı geçirdi. Tâbi hükümdarın ülkesinde ise hutbe ve parada sultanın adından sonra tâbi hükümdarın adı da zikredilirdi. Devlete doğrudan bağlı emîrler ise bu hakka sahip değillerdi. Merkezdeki idarî teşkilâtın aynısı tâbi hükümdarlıklarda ve emirliklerde de vardı.

Eyyübîler, sarı zemin üzerinde kırmızı kartal armasını taşıyan bayrağı Zengîler'den almışlardı. Eyyübîler melez bir aile olmakla beraber devlet her yönüyle bir Türk devletiydi. Bu hususa Selâhaddin'e yazılan iki kasidede açık olarak işaret edilmiştir. Bunlardan biri, Halep'in fethi dolayısıyla yazılan, "Arap milleti Türkler'in devletiyle yüceldi. Ehl-i salâbin davası Eyyüb'un oğlu tarafından perişan edildi" beytiyle başlayan kaside (İbn Senâülmülk, s. 9-10; Ebû Şâme, II, 43; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, II, 145), diğeri ise Akkâ'nın fethi münasebetiyle yazılan ve, "Allah'a hamdolsun ki Haçlı devleti zelil oldu. Türkler'le İslâm dini yüceldi" beytiyle başlayan kasidedir (Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, I, 410-411).

Bu dönemdeki diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Eyyübîler'de de devlet hânedanın ortak mülkü sayılıyordu. Hânedan mensubu emîrler melik unvanı alıyor, protokolde tâbi hükümdarlarla aynı seviyede tutuluyordu. Devlet ana karakteriyle askerî bir devlettir. Hânedan mensuplarından sonra en yüksek idarî yetkiye askerler arasından yetişen emîrler sahipti. Bir kimsenin emîr olabilmesi için askerî nitelikler yanında yüksek idarecilik vasıflarına da sahip olması gerekirdi. Sultanın nâibleri, valiler, kale kumandanları emîrler arasından tayin edilirdi; emirlik bir anlamda hükümdarlığın uzantısı demektir. Bundan dolayı emîrlerin çoğu Türkler'den seçiliyordu.

İdareci ve askerî sınıfı Araplar'dan, İranlılar'dan, hristiyan ve yahudilerden teşekkül eden kâtipler sınıfı takip ediliyordu. Bürokrasi ve maliye bunların elindeydi. Bunlardan sonra ulemâ sınıfı geliyordu. Ulemâ sınıfı devletin siyasetinde ve kamuoyunun oluşmasında söz sahibiydi. Daha sonra tüccar ve serbest meslek erbabı ile büyük arazi sahipleri geliyor, en alt tabakayı ise küçük çiftçiler, çobanlıkla geçinenler, ücretliler ve

ortakçılık yapanlar teşkil ediyordu (Şeşen, *Salâhaddin Eyyûbî ve Devlet*, s. 203-206).

Devletin başında bulunan sultanın parada ve hutbede adı geçtiği gibi sarayının kapısı önünde günde beş defa nevbet çalınırdı. Sultanın çıkardığı emirler kanun hükmündeydi. Ancak yetkileri şeriatla ve idarî geleneklerle sınırlıydı. Sultan savaşlarda başkumandanlık yapar, dârüladlde haftada iki defa şikâyetleri dinlerdi. Önemli kararları ulemâdan fetva alarak ve istişare meclisine danışarak alırdı. Otağı ve çizmesi kırmızıydı. el-Melikü'l-Âdil devrinden itibaren sultanın alayının önünde gâşiye* taşınmaya başlanmıştır. Sultanın dışında ülkenin çeşitli bölgelerinde hânedan üyelerinin büyüklüklerinden ve önemli emirlerden meydana gelen ikinci derecede hükümdarlar vardı. Bu sebeple bazı kaynaklarda devletin başındaki sultana "büyük sultan" denilmektedir.

Sultan başşehirde kaldığı zaman sarayında otururdu. Selâhaddin Kahire'de inşa ettirdiği Kal'atülcabel'in içerisine sultan için saraylar yaptırmaya başlamış, bu binalar I. el-Melikü'l-Âdil devrinde oğlu Kâmil tarafından tamamlanmıştır. Eyyûbî sarayı, Osmanlılar'ın sonuna kadar Mısır'da sultanların ve valilerin ikametgâhı olarak kullanılmıştır.

Saraydaki görevlilerin en önemlileri üstâdüddâr, hâcib, silâhdar, mirâhur, devâdâr, taştâr ve çavuştur. Sultanın idaredeki en büyük yardımcısı veziriydi. Vezirler genellikle bürokratlardan tayin edilirdi. Vezirliğin alâmetleri arasında divit, hokka ve sarık bulunurdu. Sultan-dan başka ikinci derecede hükümdarların da vezirleri vardı.

Devletin yazışmaları Dîvân-ı İnşâ tarafından yapıldı. Sultanın fermanları, menşurları, mektupları bu divandan çıkardı. Divanın başkanları üslûbu güzel olan edip kişilerden seçilirdi. Bunlar arasında Kâdî el-Fâzıl, Ziyâeddin İbnü'l-Esîr gibi büyük edipler vardı. Dîvân-ı İnşâ'dan çıkan evrak önemine göre çeşitli ebatta kâğıtlara yazılır ve sultanın tuğ-rasını taşırdı. Devletin istihbarat ve posta işleri de Dîvân-ı İnşâ'ya bağlıydı, dolayısıyla vezir bundan da sorumluydu. Eyyübîler'de kuvvetli bir haberleşme ve posta teşkilâtı mevcuttu.

Sivil idaredeki önemli görevlilerden biri de sultanın hazinedardır. Hazine-dar has hazine ile ilgilenirdi. Buradan sultan tarafından dağıtılan bahşişler,

hil'atler, hediyeler ve saray masrafları karşılanırdı.

Kale kumandanlığı yapan valiler bu devirdeki önemli görevliler arasında yer alıyordu. Bunlar askerlerden tayin edilirdi. Reisler de bu dönemdeki önemli memurlardandır. Her cemaatin ve her meslek erbabının bir reisi vardı. Bu reislerin en önemlileri, seyyidlerin ve şeriflerin reisi olan nakîbüleşraf ile reisü-letîbbâ idi. Bazı şehirlerin başında halkın işleriyle uğraşan yerli bir reis bulunurdu. Bu reis vali ve belediye başkanı durumundaydı. Selâhaddin devrindeki Halep ve Sincar reisleri bunlar arasındadır. Yahudi ve hristiyanların da reis denilen cemaat başkanları mevcuttu.

Şahneler ve muhtesibler de önemli devlet görevlilerindendi. Şahne emirler arasından, hemen hemen bugünkü belediye reisi görevini yapan muhtesib ise sivillerden tayin edilirdi. Selâhaddin devrinde bu görevde bulunan Abdurrahman b. Nasr eş-Şeyzerî *Nihâyetü'r-rütbe fî talebi'l-hisbe* adında değerli bir eser yazmıştır. Şahne daha çok valinin ve garnizon kumandanının görevini yapardı. Bu dönemdeki önemli idarî memurluklardan biri de elçilikti. Elçiler genellikle ilmiyeye mensup kişilerden seçilirdi.

B) Askerî Teşkilât. Selâhaddin cihad fikrini canlı tutmak ve Kudüs'ü Haçlılar'dan geri almak için kuvvetli bir ordu bulundurmuş, devletin gelirinin çoğunu askerî maksatlar için harcamıştır. Eyyübîler dönemi boyunca Haçlı tehlikesi daima mevcut olduğundan hiçbir hükümdar ordu mevcudunu azaltmamıştır. Selâhaddin kara ordusunun yanında donanmaya da büyük önem vermiştir. Onun devrinde donanmanın malî işleriyle uğraşan Dîvânü'l-üstül kurulmuş (572/1176-77), fakat daha sonra gelen Eyyübî hükümdarları donanmayı ihmal etmişlerdir.

Kara ordusunun esasını iktâlî süvari birlikleri meydana getiriyordu. Bu süvariler "tavâşi" (memlük) ve "kara gulâm" diye iki kısma ayrılıyordu. Hepsî süvari olan memlükler Eyyübî ordusunun muharip sınıfını meydana getiriyordu. Genellikle Türk aslından gelen memlükler kendilerini yetiştiren emîre nisbet edilirdi. Eyyübîler döneminde memlük asker sayısı artarak devam etmiş, sonunda el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyüb'un Bahrî Memlükleri devletin idaresini ele geçirerek Memlük Devleti'ni kurmuşlardır.

Bu dönemde piyade askeri genellikle kalelerin muhasarası ve müdafaasında istihdam edilirdi. Müslümanlar oku, Haçlılar mızrağı iyi kullanıyordu. Müslümanların zırhları hafif ve atları çevik, Haçlıların zırhları ağır ve atları daha güçlüydü. Denizde Haçlılar, karada müslümanlar üstündüler.

Eyyübîler devrinde askerî iktâ sistemi yaygın hale gelmişti. Eyyübîler bu sistemi Zengîler'den, onlar da Selçuklular'dan almışlardı. Sultan bir bölgeyi bir emîre iktâ eder, emîr de bu iktâdan askerlerine dirlik dağıtırdı. Bu sistem devamlı hazır asker bulundurmanın yanında toprakların ekilip biçilmesini de sağlardı. İktâ alan her emîr belirli miktarda asker beslemek ve devletin savaş giderlerine katkıda bulunmakla mükellefti. Askerlere iktâlarını Dîvânü'l-ceyş denilen askerî maliye teşkilâtı dağıtırdı. Bazı askerler ise maaşlarını devletten nakit olarak alırdı. Bir emîrin iktâ askerî giderlerine yetmezse devlet kalan kısmı karşılardı. Dâimî askerlerden başka devletin milis kuvvetleri de vardı. Bunlar ihtiyaç halinde askere çağrılırdı. Askerlik en kârlı mesleklerden olduğu için tâlibî çok olurdu. Savaşlara gönüllüler de katılabilirdi. Askerlerin maaşları aynı olsun nakdî olsun "ed-dînârü'l-cündî" denilen itibarî bir birim üzerinden ödenirdi. Selâhaddin-i Eyyübî'nin dâimî ordusu 13.000 kişi civarında olup savaş zamanları dışında Eyyübî ordusu bu sayıyı aşmamıştır.

Ordu "tulb" denilen birliklere ayrılırdı. Kâdî el-Fâzıl'dan yapılan bir nakle göre tulb Oğuzca bir kelimedir. Her tulb 100 kişi civarında olup ayrı köşü ve sancağı vardı. Savaş anında ordu öncüler, sağ ve sol kanatlar, merkez, artçılar olmak üzere beş kısma ayrılırdı. Hücum müfrezelerine "câlišiyye", düşmanla temas halinde olan öncülere "yezek" denirdi. Savaştan kaçanların iktâları ellerinden alınırdı.

Ordunun "zerdhâne" denilen bir silâh deposu ve bir de çarşısı bulunmaktaydı. Silâh dahil askerler için gerekli her şey burada satılırdı. Zerdhâne, sultanın atlarının beslendiği istabl ve ordu çarşısı sefere orduyla beraber giderdi. Makrîzî, Selâhaddin'in Akkâ önündeki ordu çarşısında 7000'den fazla dükkân olduğunu söyler (*Kitâbü's-Sülâk*, I/1, s. 94).

Bu dönemde ateşli silâh olarak neft kullanılırdı. Kaplar içinde ve el bombası şeklinde atılan neftin uçan çeşitleri de

vardı. Orduda kullanılan diğer silâhlar ok, yay, kılıç, kalkan, balta, gürz, topuz, sapan, mancınık, arrâde, hücum kuleleri ve koçbaşı idi. Mancınık, arrâde, hücum kulesi, koçbaşı ve neft genellikle kale muhasaralarında kullanılırdı. Zemberek ve çarh denilen ve birden fazla ok atan yaylar vardı. Bu devirde silâhlarla ve ordu donanımıyla ilgili iki önemli eser yazılmıştır. Bunların biri, Merdî b. Ali et-Tarsûsî'nin *Tebşiratü erbâbi'l-erbâ' fi keyfiyyeti'n-necât fi'l-ğurûb mine'l-esvâ'* (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2848 mükerrer), diğeri Herevî'nin *et-Tezkiretül-Hereviyye fi'l-hiyeli'l-harbiyye* adlı eseridir. Askerler başlarına sarıksız sarı kelûteler giyerler, zülûfleri bunların altından sarkardı. Ordunun malî işlerini Dîvânü'l-ceyş yürütürdü.

Donanmada bulunan çeşitli gemilerin en çok kullanılanı şînî idi (çekdiri-galeri). Yük ve hayvan taşımak için yapılan butsa, tarîde, hammâle denilen gemiler zaruret halinde savaş gemisine çevrilebilirdi. Ayrıca harrâka adı verilen bir tür ateş gemisi vardı. Kara savaşlarında kullanılan bütün silâhlar deniz savaşlarında da kullanılırdı.

C) Adli Teşkilât. Adliye teşkilâtının başında kâdilkudât bulunurdu. Kâdilkudât sultan tarafından tayin edilir, o da diğer kadıları tayin ederdi. Genellikle bütün mezhep mensuplarının kadıları vardı. Başkadılar Şâfiî mezhebine mensuptu. Sultan gerekli görürse bazı önemli merkezlere doğrudan doğruya kendisi kadı tayin ederdi. Kazasker ise ordunun adlî işleriyle uğraşırdı.

Sultanın şikâyetleri dinlediği mezâlîm mahkemesi onun başkanlığında haftada iki gün dârûladilde toplanırdı. İlk dârûladî Nûreddin Mahmud Zengî zamanında Dimaşk'ta kurulmuş, Selâhaddin ve ondan sonraki hükümdarlar devrinde Kahire, Halep ve diğer yerlerde bu müessesenin birer örneği meydana getirilmiştir.

D) İlim ve Kültür Hayatı. Eyyübîler devri eğitim ve öğretim bakımından İslâm tarihinin son derece parlak bir dönemini teşkil eder. Selçuklular tarafından Suriye'de açılmaya başlanan medreseler Nûreddin Mahmud Zengî zamanında yaygın hale getirilmişti. Eyyübîler'le Mısır'a, Hicaz'a ve Yemen'e giren medreselerde Şâfiî, Hanefî, Hanbelî fıkıh okutuluyordu. Bazı medreseler iki mezhebe göre öğretim yapardı. Eyyübîler'in sonlarında ise Sünnî dört mezhep üzere öğretim ya-

pan medreseler açıldı. Medreselerin yanı sıra dârûlhadis ve dârûlkur'anlar da vardı. İlk öğretim mahalle mekteplerinde (küttâb) yapılıyor, ri'yâzî ve tabii ilimler genellikle özel derslerde öğretiliyordu. Bu devirde gözde olan tıp öğretimi daha çok hastahanelerde özel derslerle veriliyordu. İslâm tarihinde tıp öğretimi yapan medrese ilk defa bu dönemde Reîsülettıbbâ Mühezzebüddin ed-Dahvâr (ö. 628/1230) tarafından kurulmuştur. Medreselerdeki hocalar ve talebe devlet tarafından himaye ediliyordu. Ayrıca medreseler için birçok vakıf tesis edilmiştir. Eğitim ve öğretim masraflarının büyük kısmı bu vakıflarca karşılanıyordu. Selâhaddin devrinde Dimaşk'ta kırkın üstünde, Halep ve Kahire'de on beşten fazla medrese vardı. Eyyübîler'in sonlarında Kahire ve Mısır'daki medreselerin sayısı giderek artarken medrese mimarisinde de gelişmeler oldu. Genellikle iki eyvanlı olarak yapılan medreseler, el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyüb zamanında dört eyvanlı olarak yapılmaya başlandı. Bugün Güneydoğu Anadolu, Kuzey Irak, Suriye, Filistin ve Mısır'da Eyyübîler devrinden kalma pek çok medrese bulunmaktadır. Medreselerin başmüderrisleri sultan tarafından tayin edilirdi. Bütün eğitim kurumları kâdilkudâta bağlıydı.

Ayrıca camilerde, tekke ve zâviyelerde de öğretim yapılıyordu. Medreseler genellikle talebelerin barındığı, camiler ise öğretimin yapıldığı yerlerdi. Tıp gibi pratik gerektiren ilimler hastahanelerde ve tıp medreselerinde öğretiliyor, hastahanelerde yapılan uygulamalarla da öğretim destekleniyordu. Bu devirde tıp öğretiminde pratik çok gelişmişti. Tabip ve talebeler toplu halde hastaları dolaşır, durumları hakkında konsültasyon yaparlardı.

Eyyübîler devri sosyal hizmet kurumları açısından İslâm tarihinin en parlak devirlerinden biridir. Bunların başında gelen hastahaneler halka ücretsiz sağlık hizmeti vermek için tesis edilmiştir. Dünya tıp tarihinde ilk klinik Dimaşk'taki Nûreddin Mahmud Zengî Hastahanesi'nde kuruldu. İbn Cübeyr Dimaşk'ta iki hastahänenin bulunduğunu ve bunların müslümanların iftihar edeceği kurumlar olduğunu söyler (*er-Rihle*, s. 283-284). Bu devirde Musul'da dört, Harran, Halep ve Dimaşk'ta ikişer, Kahire, Kudüs ve İskenderiye'de birer hastahänenin hizmet verdiği bilinmektedir. Bunlardan Dimaşk'taki Nûreddin Mahmud Zengî Hastahanesi ile Kahire'deki Kalavun Has-

tahanesi'nin binaları zamanımıza ulaşmıştır.

Bu devirde kimsesiz çocukların ve fakirlerin barınması için yurtlar yapılmıştır. Nûreddin ve Selâhaddin ile Erbil sahibi Kökböri'nin bu konudaki gayretlerinden kaynaklarda söz edilir. Nûreddin Dimaşk'ta Mağrib'den gelen talebelerin barınması için evler tahsis etmiş, geçimleri için vakıflar kurmuş, yolcu ve tüccarlar için hanlar ve kervansaraylar yaptırmıştı. Diğer Eyyübî hükümdarları ve zamanın ileri gelenleri de pek çok hayır kurumu tesis etmişlerdir. İbn Hallikân, bunlardan Kökböri tarafından Erbil'de yaptırılan hayır kurumları hakkında bilgi verir (*Vefeyât*, III, 272-273).

Medreselerin yaygın hale gelmesi sonucunda bu dönemde kütüphanelerin sayısı da artmıştır. Nûreddin Mahmud Zengî devrinde Halep ve Dimaşk gibi şehirlerde önemli koleksiyonlar vardı. Halep Camii, Dimaşk'taki Emeviyye Camii ve Nûreddin Mahmud Zengî Hastahanesi'nde bulunan koleksiyonlarla Âmid Ulu-camii koleksiyonları bunlar arasındadır. Eyyübîler'e Mısır'da Fâtımîler'den zengin bir saray kütüphanesi kalmıştı. Bu kütüphanede 120.000 cilt civarında değerli yazmanın bulunduğu kaydedilir (Bündârî, I, 234-236). Selâhaddin'in veziri Kâdî el-Fâzıl ile kardeşi Abdülkerîm büyük kütüphaneler kurdular. Bu kütüphanelerde yaklaşık 325.000 cilt kitap bulunuyordu. Üsâme b. Münkız'ın Haçlılar tarafından ele geçirilen kütüphanesi 4000 cilt, Selâhaddin'in baştabibi Muva'ffakuddin Es'ad b. Matrân'ın kütüphanesi 10.000 ciltti. Bu devirde Ebü'l-Yümn el-Kindî ve Tâceddin el-Bündehtî'nin de değerli koleksiyonları vardı. el-Melikü'l-Âdil ve el-Melikü'l-Kâmil dönemlerinde Reîsülettıbbâ Mühezzebüddin ed-Dahvâr'ın kütüphanesi çok meşhurdu. Yâkût el-Hamevî ile İbnü'l-Kıftî'nin de değerli eserler ihtiva eden kütüphaneleri bulunuyordu. Hama'da da bir kütüphane vardı. Yine bu devirde Dimaşk'ta Kellâse yanındaki el-Melikü'l-Eşref Türbesi'nde değerli bir koleksiyon mevcuttu (bu koleksiyonun fihristi Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır [Fâtihi, nr. 5433, vr. 246^a-270^a]).

Eyyübîler devri ilim ve edebiyat bakımından parlak bir dönemdir. Başta Selâhaddin olmak üzere Eyyübî hükümdarlarından bazıları ilimle meşgul olmuşlar, aralarından Börî, Behram Şah gibi şairler, el-Melikü'l-Mansûr, el-Melikü'l-Muazzam ve Ebü'l-Fidâ gibi eser yazar

âlimler çıkmıştır. Eyyübîler döneminde ilim hayatı bakımından Dimaşk ve Kahire Bağdat'ı geride bırakmıştır. Bu bölgeye gelen âlimler arasında Bağdatlı, Horasanlı, Türkistanlı, Endülüslü olanlar vardı. Alâeddin el-Kâsânî, Kutbüddin en-Nîşâbü'rî, Ebû'l-Yümn el-Kindî, İmâdüddin el-İsfahânî, Abdüllatîf el-Bağdâdî, Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Şehâbeddin es-Sühreverdî ve İbnü'l-Baytâr gibi âlimler bunlar arasında sayılabilir. İbn Cübeyr, Mağribli talebelere Doğu'ya gitmeyi tavsiye ederken orada yabancı öğrencilere ayrılmış birçok hayır kurumu bulacaklarını söylemektedir (*er-Rihle*, s. 41-42, 52, 272, 277, 285-286).

Bu uygun ortamda pek çok âlim yetişti ve bunlar çeşitli konularda değerli eserler yazdılar. Önce Suriye'de oluşan bu ortam Selâhaddin ile Mısır'a intikal etti. Bu devirde toplum hayatında hadîşçilerin ve fakihlerin önemli yeri vardı. Bu âlimler ve bir dereceye kadar da mutasavvıflar kamuoyunun oluşmasında etkin bir rol oynamışlardır. En çok rağbet gören ilim dalları Kur'an, hadis ve fıkıhtı. İbn Asâkir, Ebû Tâhir es-Silefî, Hâfız Abdülganî, Meccüddin İbnü'l-Esîr ve Münzirî hadis sahasında; Alâeddin el-Kâsânî, İbn Ebû Asrûn, Bahâeddin İbn Şeddâd, İbn Kudâme el-Makdisî, el-Melikü'l-Muazzam ve İzzeddin İbn Abdüsselâm fıkıh alanında yetişen seçkin âlimlerdendir. Eyyübî âlimleri Şâfiî mezhebini, Sadece el-Melikü'l-Muazzam Şerefeddin İsâ Hanefî mezhebine geçmiş, bu mezhebin fıkına göre eserler yazmıştır.

Eyyübîler döneminde tasavvuf da çok gelişmiş, bazı tarikatlar bu devirde kurulmuştur. Mutasavvıfların tertip ettiği semâlara Selâhaddin-i Eyyübî ve Muzaferüddin Kökböri gibi sultanların da katıldığı bilinmektedir. Nüreddin ve Selâhaddin mutasavvıfları korurlardı. Bu devirde, doğudan ve batıdan birçok mutasavvıf Eyyübî topraklarına gelmiştir. Bunlar arasında Lisânüddin el-Belhî, İmâdüddin Ebû'l-Feth Ömer b. Ali b. Muhammed b. Hameviyye ile Muhyiddin İbnü'l-Arabî zikredilebilir. Nüreddin Mahmud, İbn Hammûye'yi şeyhüşşüyûh tayin etmişti. Dimaşk'taki Sümeysâtiyye Hankahı'nın şeyhi olan İbn Hammûye'den sonra yerine oğulları Sadreddin ve Tâceddin geçmiş, ayrıca Kahire'deki Salâhiyye Hankahı'nın şeyhliğini yapmışlardır. Bu döneme damgasını vuran iki meşhur mutasavvıf Şehâbeddin es-Sühreverdî ile Muhyiddin İbnü'l-Arabî'dir.

Eyyübîler devrinde Arapça sahasında eser veren pek çok âlim yetişmiştir. Bunların en önemlileri İbn Berri, Belatî, Ebû'l-Yümn el-Kindî, Abdüllatîf el-Bağdâdî ile İbn Yaîş'tir. İbn Berri, Cevherî'nin *eş-Şihâhu'l-luğa'sına* üç ciltlik bir zeyil ve ayrıca çeşitli risâleler yazmıştır. Aslen Bağdatlı olan Ebû'l-Yümn el-Kindî, Eyyübîler döneminde yetişen en büyük dil hocası olup sultanların çoğu ondan Arapça okumuştur.

Arap nesir ve şiiri Eyyübîler zamanında en parlak devirlerinden birini yaşamıştır. Bu dönemde sanatkârane nesirde Kâdî el-Fâzıl, İmâdüddin el-İsfahânî ve Ziyâeddin İbnü'l-Esîr gibi üslûpçular yetişmiştir. Bunlardan Kâdî el-Fâzıl'a telmihen daha sonraları sanatkârane nesre bazı edipler "sinâatü'l-Fâzıl" demişlerdir. Bu devirde yetişen diğer bir edip de "menâmât" (rüyalar) yazarı Vehrânî'dir. Kâtib İmâdüddin el-İsfahânî'nin bir şiir antolojisi olan *Harîdetü'l-kaşr*'ı ve tarihe dair kitapları, İbn Cübeyr'in *er-Rihle*'si, Üsâme b. Münkız'ın *Kitâbü'l-İ'tibâr*'ı ve Abdüllatîf el-Bağdâdî'nin Mısır'ın coğrafyası, sosyal ve iktisadî durumunu hakkında bilgi veren eseri *el-İfâde ve'l-i'tibâr*'ı bu devrin en güzel nesir örneklerindendir. Ziyâeddin İbnü'l-Esîr de edebî sanatlar konusunda eserler yazmıştır.

Eyyübî devlet adamları şair ve edipleri himaye etmişlerdir. Bu dönemde Üsâme b. Münkız, İmâdüddin el-İsfahânî, İbn Senâülmülk, İbn Uneyn, Cilyânî, Muhammed b. Saîd el-Bûsîrî, Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed et-Tilimsânî ve İbnü'l-Fânz gibi büyük şairler yetişmiştir. İbnü'l-Arabî ve İbn Senâülmülk aynı zamanda müveşşahât (şarkı) dalında da meşhurdurlar. Üsâme b. Münkız ve Ali b. Muhammed İbnü's-Sââtî musammat ve müveşşah dalında şiir yazdılar. Bu devirde Haçlılar'la yapılan savaşlar ve kazanılan zaferler şiirin en önemli konularını teşkil etmiştir.

Eyyübîler devri tarih ilmi bakımından da çok verimli bir dönem olmuştur. Nüreddin ve Selâhaddin devirlerinde Suriye'de başlayan tarih ilmi alanındaki uyanış zamanla Mısır'a intikal etmiştir. Bu dönemde siyasî tarih, biyografi, ilimler tarihi alanlarında değerli eserler kaleme alınmıştır. Önemli tarihçiler arasında Ebû'l-Kâsım İbn Asâkir, Üsâme b. Münkız, Kâdî el-Fâzıl, İmâdüddin el-İsfahânî, İzzeddin İbnü'l-Esîr, Bahâeddin İbn Şeddâd, Yâkût el-Hamevî, İbnü'l-

Kıftî, Sibt İbnü'l-Cevzî, İbnü'l-Adîm, Ebû Şâme, İbn Vâsıl, İbn Hallikân, İzzeddin İbn Şeddâd, İbn Ebû Usaybia gibi her biri İslâm tarihçiliğinde önemli bir yere sahip kişiler vardır. Bu ilim adamları siyasî tarih ve biyografi alanında eserler yazmışlardır. İmâdüddin el-İsfahânî, İzzeddin İbn Şeddâd, Bahâeddin İbn Şeddâd ve İbn Vâsıl'ın eserleri Eyyübîler tarihi bakımından çok önemlidir. İbnü'l-Esîr ve Sibt İbnü'l-Cevzî'nin eserleri de bütün İslâm tarihi ve özellikle Eyyübîler devri için önemli birer kaynaktır. İbn Asâkir'in *Târîhu medîneti Dimaşk*'ı, İbnü'l-Adîm'in Halep tarihi en güzel şehir tarihlerindendir. İmâdüddin'in *Harîdetü'l-kaşr*'ı, Yâkût el-Hamevî'nin *İrşâdü'l-erib*'i ve İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-a'yan*'ı ise İslâm biyografi edebiyatının değerli örneklerindendir.

İbnü'l-Kıftî'nin *Târîhu'l-hükemâ'sı* ile İbn Ebû Usaybia'nın *Uyûnü'l-enbâ* adlı eseri, İslâm dünyasında ilim tarihi konusunda yazılan en mükemmel eserlerdir. 500'den fazla filozof, matematikçi, astronom, tabiat bilimcisi ve tabipten bahseden bu iki eserin yanı sıra bu dönemde yazılan başka bir önemli eser de İzzeddin İbn Şeddâd'ın Eyyübîler devrindeki imar faaliyetlerini, çeşitli kurumları ve iktisadî durumu ele alan *A'lâku'l-ḥaṭîre* adlı kitabıdır.

Müslümanlara eski milletlerden intikal eden riyâzî ve tabii ilimlere ve felsefeye İslâmiyet'in başlangıcından beri İslâm dışı kültürlerin bir semeresi olarak bakılmış, genellikle din âlimleri tarafından tasvip edilmemiştir. Selâhaddin-i Eyyübî'nin Dimaşk başkadısı İbn Zekiyyüddin ve şehrin başhatibi Abdülmelik b. Zeyd Devlaî aydınları mantık ve felsefe ile uğraşmaktan menederlerdi. Yine bu devirde Dimaşk medreselerinde bu ilimlerin okutulması yasaklanmış, bu sebeple Seyfeddin el-Âmidî müderrislikten çıkarılmıştır (Şeşen, *Salâhaddin Eyyübî ve Devlet*, s. 409-410, 419). Buna rağmen Eyyübîler döneminde felsefe, riyâzî ve tabii ilimler sahasında değerli âlimler yetişmiştir.

Eyyübîler devrinde yaşayan İsrâkiyye felsefesinin kurucusu ve en büyük temsilcisi Sühreverdî el-Maktûl Halepli fakihler tarafından idama mahkûm edilmiş ve cezası Halep Kalesi'nde infaz edilmiştir. İbn Meymûn el-Kurtubî, Abdüllatîf el-Bağdâdî ve Seyfeddin el-Âmidî bu devirde yetişen önemli filozoflardır. Seyfeddin felsefenin dışında diğer ilimlerde ve bilhassa kelâm ilmi sahasında

da büyük bir âlim olup değerli eserler yazmıştır. Bu dönemde felsefe alanında yetişen diğer bir ünlü âlim de Kemâled-din İbn Yûnus'tur.

Eyyübîler devrinde otomatik makinalar ve saatler hakkında iki önemli eser yazılmıştır. Bunlardan İsmâil b. Rezzâz el-Cezerî'nin *el-Câmi' beyne'l-'ilmi ve'l-'ameli'n-nâfi' fi şinâ'ati'l-ḥiyel'i*, İslâm âleminde bu konuda yazılmış en mükemmel eser olup defalarca basılmış ve üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Diğer Fahreddin İbnü's-Sââtî'nin, babası İbnü's-Sââtî'nin çalışmalarına dayanarak yazdığı *Kitâbü 'İlmi's-sâ'a ve'l-'ameli bihâ* adlı eseridir (Köprülü Ktp., nr. 949). Bu devirde Muhammed b. Sââtî ile Müeyyedüddin Muhammed b. Abdülkâdir el-Urzî'nin Dimaşk Emeviyye Camii'nde su ile çalışan bir otomatik saat kurdukları bilinmektedir (İbn Cübeyr, s. 270-271). Matematik alanında yetişen büyük âlimler arasında da Kemâleddin İbn Yûnus, Şerefeddin et-Tûsî, Mûsâ b. Meymûn, Alemüddin Kayser b. Ebü'l-Kâsım, İbnü'l-Adîm'in oğlu Cemâleddin Muhammed, Abdüllatîf el-Bağdâdî ve Kâdî'l-Hümâmîyye Ahmed b. Ali b. Sebât sayılabilir. Abdürrahîm (Abdurrahman) el-Cevberî de fizik ve kimya alanında bazı eserler kaleme almıştır.

Tıp, botanik ve eczacılık Eyyübîler devrinde gerçekten parlak bir devir geçirmiştir. Eyyübîler zamanında müslüman ve gayri müslim tabipler çok müreffeh bir hayat yaşamışlardır. İç hastalıkları, cerrahî, göz hastalıkları gibi dallarda uzman tabipler deneylerini "künnâş" adı verilen mecmualarda toplarlardı. İbn Ebû Usaybia tıp alanında gördüğü ve yaşadığı ilgi çekici olayları anlatan *Kitâbü't-Tecârib* adlı bir eser kaleme almıştır. Ya'kûb b. Saklâb en-Nasrânî adlı tabip Câlî'nûs'un eserlerini Yunanca'larından okurdu. İbnü'n-Nefs'in küçük kan dolaşımını doğru olarak tesbit etmesi bu dönemdeki önemli tıbbî buluşlar arasında zikredilebilir. Şeker hastalığı üzerinde ilk müstakil eseri yazan ve bu hastalığın karaciğere bağlı olduğunu tesbit eden de Eyyübîler dönemi tabip-filozoflarından Abdüllatîf el-Bağdâdî'dir. Botanik ve eczacılık konusundaki çalışmalar da deneye dayanmaktaydı. Reşidüddin es-Sûrî ve İbnü'l-Baytâr'ın talebeleriyle birlikte kırlarda, bahçelerde, dağlarda dolaşarak botanik araştırması yaptıkları, Reşidüddin es-Sûrî'nin bu araştırmalar sırasında yanında ressam götürüp çeşitli safhalarında bitkilerin resimlerini

yaptırdığı bilinmektedir. İbnü'l-Baytâr, el-Melikü'l-Kâmil ile el-Melikü's-Sâlih Necmeddin'in botanikçibaşısı (reisülaşşâbîn) olmuş, Endülüs, Kuzey Afrika, Mısır, Suriye ve Anadolu gibi ülkelere seyahatler düzenlemiş ve bitkiler üzerinde araştırmalar yapmıştır. İbnü'l-Baytâr, *el-Câmi' li-müfredâti'l-edviye ve'l-ağziye* adlı kitabında yer verdiği 1400 tıbbî ilâcın 300'den fazlasından ilk defa kendisi bahsetmiştir ki bunların 200'den fazlası bitkisel ürünlerdir (İbn Ebû Usaybia, II, 133, 217-219; Şeşen, *Salâhaddin Devrinde Eyyübîler Devleti*, s. 273-389).

E) Sosyal ve İktisadî Hayat. Eyyübî Devleti'nde halk müslümanlardan, hristiyan ve yahudilerden meydana geliyordu. Müslümanlar Türk, Arap, Kürt olmak üzere başlıca üç ırka ayrılıyordu. Hristiyanlar da doğulular ve Avrupalılar olmak üzere iki sınıftı. Devlette hâkim unsur müslümanlardı. Diğer dinlerin mensupları azınlık statüsündeydiler. Yahudilerin bir kısmı Endülüs'ten göç etmişlerdi. Mısır yahudi toplumunun reisi Mûsâ b. Meymûn Endülüs yahudilerindendi. Yahudiler Filistin'e bu dönemde yerleşmeye başladılar. Avrupa'da baskı altında olan yahudiler Eyyübîler'e bir koruyucu gözüyle bakıyorlardı. Müslümanlarla yahudiler arasındaki ilişkiler çok iyi idi. Müslümanlarla hristiyanlar arasındaki ilişkiler de iddia edildiği kadar kötü değildi. İbn Cübeyr'in anlattığına göre Lübnan dağlarında yaşayan hristiyanlar müslüman zâhidleri korur ve gözetirlerdi. İki taraf arasındaki devamlı savaşa rağmen ticarî ilişki III. Haçlı Seferi sırasında bile tamamıyla kesilmemişti. 1192 yılında Selâhaddin ile Aslan Yürekli Richard anlaşma yapınca iki tarafın tüccarları birbirlerinin ülkelerine gitmişlerdir. Venedik, Cenova, Geniza arşivlerinde Eyyübîler'le Avrupa ülkeleri arasında yapılan ticaret anlaşmaları hakkında belgeler bulunmaktadır. Halep'te, Dimaşk'ta, İskenderiye ve Kahire'de Avrupalı tüccarlara rastlanırdı. Haçlılar'ın ülkesinde de müslümanlar vardı. Bunlar yapılan anlaşmalara göre eski yerlerinde kalmışlardı.

Eyyübîler, Haçlılar ve İtalyan şehir devletleri vasıtasıyla Avrupa'yı etkilemişlerdir. Haçlılar tarafından bazı Eyyübî hükümdarlarına şövalye unvanı verilmiştir. Haçlılar arma kullanma usulünü Eyyübîler'den almışlardır.

Eyyübîler güçlü bir maliye teşkilâtına sahipti. Bilhassa Mısır'da çok eski devirlerden beri devam eden bir maliye teş-

kilâtı (Dîvânü'l-mâl) vardı. Ayrıca bu divana bağlı çeşitli divanlar mevcuttu. Vilâyet ve kazalarda bu teşkilâtın şubeleri bulunuyordu. Maliye teşkilâtının başkanına "nâzirü'd-devâvîn, nâzirü'd-devle, sâhibü divânî'l-mâl" gibi unvanlar verilir. Bu divan Dîvânü'l-ceyş ile yakın ilişki içindeydi. Bu divanda tutulan defterlere ekilen araziler, buralara nelerin ekildiği, ne kadar vergi toplandığı, iktâlıların, toprağı işleyenlerin adları yazılırdı. Malî divanların işleyişlerini kontrol eden "müşiddü'd-devâvîn" (şâddü'd-devâvîn) adında yüksek bir görevli vardı. Emîrler arasında seçilen bu görevli genellikle sultanın nâibi olurdu.

Nâzirdan sonra maliyedeki en yüksek memur divanların mütevellileriydi. Mütevelliler divanın işleyişinden sorumlu idi. Bunlar bütün işlerini nâzir tarafından verilen tâlimata göre yürütürlerdi. Mütevelliden sonra müstevfî denilen memur gelirdi. Müstevfî, divanda çalışan memurlardan vermeleri gereken malları alır, cerîdeleri (gelir gider) kontrol ederdi. Müstevfidan sonra gelen âmil mahallî malî divanın başkanıydı ve vergilerin tahsilinde önemli bir görevi vardı. Müşrif ise müfettişlik yapar, âmilnden vergileri teslim alırdı. Bunlardan başka Dîvânü'l-mâl'de muîn, şâhid, nâsih, kâtip, cehbez, nâib, emîn, hâiz, hâzin, delil adlarında küçük memurlar çalışırdı. Gümrüklerin işletilmesine ve zekâtın toplanmasına da Dîvânü'l-mâl bakardı. Sultanın ve büyük emîrlerin haslarının gelir giderlerine bakan dîvânü'l-hâslarda ise bunların özel bütçeleri hazırlanır ve yürütülürdü.

Şehir hayatı ve ticaret oldukça gelişmiş olmasına rağmen ülke ekonomisi tarım ve hayvancılığa bağlıydı. Askerî iktâ sistemi de tarıma dayalıydı. Tarım dışında ticaret ve zenaat erbabından alınan vergilerin bir kısmı şeriatta yeri olmayan vergilerden (mükûs) sayılıyordu. Fakihler zaman zaman bu verginin alınmasına karşı çıkmışlardır. Nûreddin Mahmud Zengî ve Selâhaddin-i Eyyübî fakihlerin fetvalarına uyarak mükûsü kaldırmışlar, onun yerine zekâtı koymuşlardı. Fakat devletin topladığı zekât geliri hiçbir zaman önemli bir yekûn tutmamıştır. Ziraî vergiler şemsi yıla göre alınır, gayri menkul kiralari, ticarî vergiler ve zekât ise kamerî yıla göre toplanırdı.

Eyyübî Devleti Mısır ve Yemen gibi önemli tarım alanlarına sahipti. Ülkede güçlü bir ziraî ekonomi vardı. Devlet ziraî ürünlerin bir kısmını dışarıya ihraç

EYYÜBÎ HÜKÜMDARLARI LİSTESİ

1. Mısır Kolu

I. el-Melikü'n-Nâsir Selâhaddin	567 (1171)
el-Melikü'l-Azîz İmâdüddin	589 (1193)
I. el-Melikü'l-Mansûr Nâsirüddin	595 (1198)
I. el-Melikü'l-Âdil Seyfeddin	596 (1200)
I. el-Melikü'l-Kâmil Nâsirüddin	615 (1218)
II. el-Melikü'l-Âdil Seyfeddin	635 (1238)
el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb	637 (1240)
el-Melikü'l-Muazzam Turan Şah	647 (1249)
II. el-Melikü'l-Eşref Muzaferüddin	648-650 (1250-1252)

2. Dimaşk Kolu

el-Melikü'l-Efdal Nüreddin Ali	582 (1186)
I. el-Melikü'l-Âdil Seyfeddin	592 (1196)
el-Melikü'l-Muazzam Şerefeddin	615 (1218)
el-Melikü'n-Nâsir Selâhaddin Dâvûd	624 (1227)
I. el-Melikü'l-Eşref Muzaferüddin Mûsâ	626 (1229)
el-Melikü's-Sâlih İmâdüddin (birinci saltanatı)	634 (1237)
I. el-Melikü'l-Kâmil Nâsirüddin	635 (1238)
II. el-Melikü'l-Âdil Seyfeddin	635 (1238)
el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb (birinci saltanatı)	636 (1239)
el-Melikü's-Sâlih İmâdüddin (ikinci saltanatı)	637 (1239)
el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb (ikinci saltanatı)	643 (1245)
el-Melikü'l-Muazzam Turan Şah (Mısır'la birlikte)	647 (1249)
II. el-Melikü'n-Nâsir Selâhaddin Yûsuf	648-658 (1250-1260)

3. Halep Kolu

I. el-Melikü'l-Âdil Seyfeddin	579 (1183)
el-Melikü'z-Zâhir Gıyâseddin	582 (1186)
el-Melikü'l-Azîz Gıyâseddin	613 (1216)
II. el-Melikü'n-Nâsir Selâhaddin Yûsuf	634-658 (1237-1260)

4. Meyyâfârikn, Cebel ve Sincar Kolu (Diyarbakır)

I. el-Melikü'n-Nâsir Selâhaddin	581 (1185)
I. el-Melikü'l-Âdil Seyfeddin	591 (1195)
el-Melikü'l-Evhad Necmeddin Eyyûb	596 (1200)
I. el-Melikü'l-Eşref Muzaferüddin	607 (1210)
el-Melikü'l-Muzaffer Şehâbeddin	617 (1220)
II. el-Melikü'l-Kâmil Nâsirüddin	642-658 (1244-1260)

5. Hısnıkeyfâ ve Âmid Kolu

el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb	629 (1232)
el-Melikü'l-Muazzam Turan Şah	636 (1239)
el-Melikü'l-Muvahhid Takıyyüddin	647 (1249)
III. el-Melikü'l-Kâmil Muḥammed	682 (1283)
el-Melikü'l-Âdil Mücîrüddin	(?)
el-Melikü'l-Âdil Şehâbeddin	(?)
el-Melikü's-Sâlih Ebû Bekir	(?)
el-Melikü'l-Âdil Fahreddin	780 (1378)
el-Melikü'l-Eşref Şerefeddin	(?)
el-Melikü's-Sâlih Selâhaddin	836 (1433)
IV. el-Melikü'l-Kâmil Ahmed	856 (1452)
el-Melikü'l-Âdil Halef	(?)
Halîl	866 (1462)

6. Yemen Kolu

el-Melikü'l-Muazzam Turan Şah	569 (1174)
el-Melikü'l-Azîz Zahirüddin Tuḡtegin	577 (1181)
Muizzüddin İsmâil	593 (1197)
el-Melikü'n-Nâsir Eyyûb	598 (1202)
el-Melikü'l-Muzaffer Süleyman	611 (1214)
el-Melikü'l-Mes'ûd Selâhaddin	612-626 (1215-1229)

edebiliyordu. Ülke Haçlılar'ın zahire ambarı durumundaydı. Ziraf ürünlerin vergilerini Dîvânü'l-harâc toplardı. Alınan vergi onda birden beşte bire kadar değişebiliyordu. Dayanıklı tüketim maddelerinden aynî, sebze ve meyve gibi mahsullerden nakdî vergi alınırdı. Hangi araziden ne kadar vergi alınacağı ve arazilere nelerin ekileceği vergi defterlerinde kayıtlıydı. Mısır'da Nil'in taşması belli bir seviyeye ulaşmazsa sultan haraç vergisi almazdı. Haraçtan sonra en çok vergi ticaret mallarından toplanan zekât, hums ve öşürden sağlanırdı.

Eyyûbî Devleti'nin canlı bir ticaret hayatı vardı. İpek yolunun Akdeniz'e ulaşan bir kısmı ile baharat yolunun önemli bir bölümü Eyyûbîler'in kontrolündeydi. Uzakdoğu'dan Yemen'e, oradan Kızıldeniz yoluyla Ayzâb'a, Ayzâb'dan Nil üzerindeki Kus'a, Kus'tan Nil yoluyla İskenderiye ve Dimyat'a ulaşan Baharat yolu ülkeye çok önemli miktarda gümrük vergisi sağlardı. Ayrıca Haçlılar'la yapılan ticaretten de gümrük vergisi alınır-

dı. Selâhaddin, el-Melikü'l-Âdil ve daha sonra el-Melikü'l-Kâmil doğudaki Haçlı devletleri, İtalyan şehir devletleri Venedik, Cenova, Amalfi, Piza ve Napoli ile, Bizans'la ikili ticaret antlaşmaları yapmışlardı. Ortadoğu'nun ve Uzakdoğu'nun ticaret malları bu yolla Avrupa'ya, Avrupa'nın ticaret malları da doğuya taşınıyordu. Mısır gümrüğü devletin en büyük gelir kaynaklarından biriydi. Bu ikili ticaret savaş zamanlarında bile devam edebiliyordu. İskenderiye, Akkâ, Lazkiye büyük ticaret limanlarıydı. Selâhaddin ve diğer Eyyûbî hükümdarları ikili antlaşmalarla demir, kereste, zift gibi stratejik maddelerin bir kısmını Avrupa'dan sağlamışlardı. Mahzûmî *el-Minhâc fî aḥkâmî'l-harâc*, İbn Memmâtî *Qavânînu'd-devâvîn* adlı eserlerinde Mısır'da alınan çeşitli vergiler ve malî divanların işleyişi konusunda önemli bilgiler vermektedirler.

Diğer bir önemli vergi gayri müslimlerden toplanan cizye idi (cevâli). Mûsâdereler, fidyeler, ganimetler de önemli

gelir kaynaklarındandı. Mısır'da şap, soda madenleri işletiliyor ve Avrupa'ya ihraç ediliyordu. Vakıflar da önemli gelir kaynakları arasındaydı. Eğitim ve hayır kurumları kendilerine ayrılan vakıflarla çalışıyordu. Devlet ayrıca çeşitli yollar-dan vergiler alıyordu. Bunların arasında hayvanlardan alınan vergileri bilhassa zikretmek gerekir.

Ülkede ziraat ve ticaret çok gelişmişti. Mısır-Yemen Baharat yolundan başka İpek yolunun Musul ve Âmid'den itibaren Akdeniz limanlarına kadar olan kısmı Eyyûbîler'in kontrolündeydi. İbn Cübeyr *er-Rihle*'sinde Eyyûbîler dönemindeki ticaret hayatı hakkında bilgi verir. Büyük çarşılar, hanlar, kervansaraylar, kaysâriyyeler ticaretin en yoğun yapıldığı yerlerdi. Yemen-Mısır Baharat yolu üzerinde ticaret yapan tüccarlara "tüccârü'l-kârim" denirdi. Avrupalıların İskenderiye, Dimyat, Akkâ, Lazkiye gibi şehirlerde çarşıları ve ticarî temsilcilikleri bulunurdu. Guillaume de Tyr bütün İrtiyat, mücevherat, baharat ve Avrupa-

da bulunmayan değerli malların İskenderiye'den getirildiğini söyler. W. Heyd de Selâhaddin, el-Melikü'l-Âdil, el-Melikü'l-Kâmil ile Avrupalılar ve Haçlılar arasında yapılan ticaret anlaşmaları hakkında bilgi vermiştir (*Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, s. 144-177, 397-446 vd.).

Eyyübîler iç pazarlarını korumayı başarmışlar, ikili antlaşmalar yaptıkları Avrupa ülkelerinden ve Bizans'tan kendi tüccarları için bazı imtiyazlar elde etmişlerdir. Çeşitli sanat ve ticaret erbabı loncalar ve şirketler halinde teşkilâtlanmışlardı. Her loncanın, her şirketin başında bir reis bulunuyordu. Dokumacılık, camcılık, kâğıt ve sabun imalâthaneleri gelişmişti. Dimaşk'ta imal edilen kılıçlar dünyaca ünlüydü. Bu kılıçların çeliklerinin sırrı ancak yeni çalışmalarla çözülebilmektedir.

Ülkede sabit bir para sistemi vardı. Paralar altın, gümüş ve bakırdan basılıyordu. Bu paralardan pek çok örnek zamanımıza ulaşmış, çeşitli kataloglarda yer almıştır. Ülkenin önemli şehirlerinde bulunan darphânelerde isteyenler belirli bir ücret karşılığında ellerindeki gümüş ve altını paraya çevirebiliyorlardı. Altın paranın (dinar) ağırlığı 4,25 gramdı. el-Melikü'l-Kâmil devrinde 7 gramlık dinarlar basılmıştır. Bazı araştırmacılar Selâhaddin devrinde bazan standart dışı altın para basıldığını söylerlerse de (Ehrenkreutz, *The Crisis of Dinar*, s. 180-182; Cahen, *El²* (Fr.), I, 822) bu doğru değildir.

BİBLİYOGRAFYA:

A) Belgeler. Eyyübîler devrine ait bazı arşiv belgeleri için bk. M. Amori, *Diplomi Arabi del Archivio Fiorentino*, 1863-67; G. L. Fr. Tafel - G. M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante vom 9. bis zum Ausgang des 15. Jahr, herausg.*, Viyana 1856-1857, I-III; A. Dietrich, *Eine Eheurkunde aus der Aiyubidenzeit* (Doc. Islam Inedite içinde), Berlin 1952; A. S. Atiya, *The Arabic mss. of Mt. Sinai*, Baltimor 1955; Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Devrinde Eyyübîler Devleti*, İstanbul 1983, s. 2-3; W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi* (trc. Enver Ziya Karal), Ankara 1975, s. 144-177, 397-446 vd.

B) Kaynaklar. Kâdî el-Fâzıl, *et-Teressül*, çeşitli ciltleri için bk. Süleymaniye Ktp., Beşir Ağa, nr. 127; Bibliothèque Nationale, Arabe, nr. 6024; Yusuf Ağa (Konya), nr. 4881; British Museum, Add. nr. 7466, 25757; Cambridge Üniversitesi Ktp., nr. Qq. 232; İmâdüddin el-İsfahânî, *el-Berku's-Şamî*, III, Bodleian Bruce, nr. 11; V (nşr. Ramazan Şeşen), İstanbul 1979; a.mlf., *el-Fet-hu'l-kusî* (nşr. M. Mahmûd Subh), Kahire 1962; Ebû'l-Kâsim İbnü's-Sayrafi, *Kanûnû dî-vânî'r-resâ'il* (nşr. Ali Behcet), Kahire 1905;

Umâre el-Yemenî, *en-Nüketü'l-âşriyye*, Bibliothèque Nationale, Arabe, nr. 2147; Mahzûmî, *el-Minhâc fî ahkâmî'l-harâc*, British Museum, Add. nr. 23438; İbn Memmâtî, *Kavânînu'd-de-vâvîn* (nşr. A. S. Atiya), Kahire 1943; İbn Cübeyr, *er-Rihle* (nşr. W. Wright), Leiden 1907, s. 41-42, 52, 270-272, 277, 283-284, 285-286; el-Melikü'l-Mansûr, *Mizmârü'l-hakâ'ik* (nşr. Hasan Habeshî), Kahire 1967 (h. 575-581 yıllarına ait kısmı); Yâkût, *Mu'cemü'l-üdeba'*, Kahire 1355/1936, tür.yer.; Abdüllatîf el-Bağdâdî, *el-İfade ve'l-i'tibâr*, Kahire 1869, tür.yer.; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, Beyrut 1961, X-XII, ayrıca bk. İndeks; a.mlf., *et-Târîhu'l-bâhir fî'd-devleti'l-Âtâbekiyye (bi'l-Mevsil)* (nşr. Abdülkâdir Ahmed Tuleymât), Kahire 1382/1963, tür.yer.; Bahâeddin İbn Şeddâd, *en-Nevâdirü's-sultânîyye* (nşr. Cemâleddin eş-Şeyyâl), İskenderiye 1964, tür.yer.; Ziyâeddin İbnü'l-Esir, *er-Resâ'ilü's-şâhibiyye* (nşr. Enis el-Makdisî), Beyrut 1959, tür.yer.; Bübdârî, *Sene'l-Berki's-Şamî* (nşr. Ramazan Şeşen), Beyrut 1971, I, 234-236; a.e., Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2249/2, vr. 163^b-242^a; İbnü'l-Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât*, tür.yer.; a.mlf., *İhbarü'l-ulemâ'* (Lippert), tür.yer.; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, VIII/2, s. 654-656, 779-781; a.e., TSMK, III. Ahmed, nr. 2907; İbn Senâülmülk, *Dvân* (nşr. Muhammed Abdülhak), s. 9-10; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, TSMK, III. Ahmed, nr. 2925; a.e., Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3036; a.e., Feyzullah Efendi, nr. 1404; a.mlf., *Zübdetü'l-haleb*, I-III; Ebû Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn*, Kahire 1288, II, 43, 235-236; İbn Ebû Usaybia, *Üyünü'l-enbâ'*, Kahire 1299/1882, II, 133, 217-219, 242, ayrıca bk. tür.yer.; İbn Hallikân, *Vefeyât*, Kahire 1948, III, 272-273; İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hâftre fî zikri ümerâ'i's-Şam ve'l-Cezîre* (nşr. D. Sourdel), Damas 1953; a.e., TSMK, Revan Köşkü, nr. 1304; a.e. (nşr. Sâmî ed-Dehân), Dimaşk 1956; a.e. (nşr. Yahyâ Abbâre), Dimaşk 1978, III/1; Osman b. İbrâhim en-Nâblusî, *Târîhu'l-Feyyûm ve bilâdih* (nşr. Moritz), Kahire 1898, tür.yer.; a.mlf., *"Kitâbü Lüma'i'l-kavânîni'l-mudhiyye fî devâvîni'd-diyâri'l-Mişriyye"* (nşr. Cahen-Becker), BEO, XVI (1958-60); İbnü'l-Mücâvir, *Şifâtü bilâdî'l-Yemen* (nşr. O. Löfgren), Leiden 1951; İbn Vâsil, *Müferricü'l-kürûb*, I-III (nşr. Cemâleddin eş-Şeyyâl), Kahire 1953-1960; V (nşr. Hasaneyn M. Rebi'), Kahire 1977; a.mlf., *et-Târîhu's-Sâlihî*, Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 4224, tür.yer.; İbnü'l-Amîd, *Târîh*, Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 2002, tür.yer.; Ahmed b. İbrâhim el-Hanbelî, *Şifâ'ü'l-kulûb fî menâkıbü Benî Eyyûb*, British Museum, nr. 7311; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtâşar*, Kahire 1325, II, tür.yer.; Zehebî, *A'lâmü'n-nübela'*, I-XXIII, tür.yer.; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm*, TSMK, III. Ahmed, nr. 2917; a.e., Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3011-3012, tür.yer.; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr*, TSMK, III. Ahmed, nr. 2297; a.e., Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3425-3439; Kütübî, *Üyünü't-tevârîh*, TSMK, III. Ahmed, nr. 2922; a.mlf., *Fevâtü'l-Vefeyât*, I, 410-411; Sa-fedî, *el-Vâfi*, I-XX, tür.yer.; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, Kahire 1932, XIV; Seyzerî, *en-Nehcül-meslûk fî siyaseti'l-mülûk* (trc. Nahifî), İstanbul 1286; a.mlf., *Nihâyetü'r-rûbe fî talebi'l-hisbe*, Kahire 1946; İbn Haldûn, *el-İber*, Kahire 1284; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, Kahire 1913-19; Makrizî, *İttî'âzû'l-hünefâ'*, TSMK, III. Ahmed,

nr. 3013; a.mlf., *el-Hîtat*, Beyrut, ts., tür.yer.; a.mlf., *Kitâbü's-Sulâk*, I/1, s. 94, 228-232, 366-378, 380-434; Aynı, *İkdû'l-cümân*, TSMK, III. Ahmed, nr. 2911, XII; a.e., Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 2390-91; Hazrecî, *Târîhu devleti'l-ekrâd ve'l-etrak*, Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu, nr. 695; Nuaymî, *ed-Dâris fî târîhi'l-medâris* (nşr. Ca'fer el-Hasenî), Dimaşk 1948-51, tür.yer.; İbnü'l-Furât, *et-Târîhu'l-vâzîhu'l-meslûk* (nşr. H. M. eş-Şemmâ), IV/2, Basra 1969 (h. 568-585 yıllarına ait nesredilen kısım).

C) Çalışmalar. Lane-Poole, *Saladin and the fall of the Kingdom of Jerusalem*, London 1889; R. Grousset, *Histoire des croisades et du royaume franc de Jérusalem*, Paris 1934-36, I-III; Cl. Cahen, *La Syrie du nord à l'époque des croisades*, Paris 1940; a.mlf., *"Ayyûbides"*, *El²* (Fr.), I, 820-830; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II-III; V. Minorsky, *Prehistory of Saladin: Studies in Caucasian History*, London 1953, s. 107-157; Champdor, *Saladin le plus pur héros de l'Islam*, Paris 1956; Mekin b. el-Amîd, *Ahbarü'l-Eyyûbiyyîn* (nşr. Cl. Cahen, BEO, XV [1955-57] içinde), s. 127-184; H. L. Gottschalk, *al-Malik al-Kamil und Seine Zeit*, Wiesbaden 1958; G. Shregle, *Die Sultanin Von Agypten*, Wiesbaden 1961; *Historians of the Middle East* (nşr. B. Lewis — P.M. Holt), New York 1962, s. 79-97; Kadri Kal'at, *Şelâhüddin el-Eyyûbî*, Beyrut 1966; N. Elisséeff, *Nûr ad-Din und grand prince musulman de Syrie au temps des croisades (511-569 H./1118-1174)*, Damas 1967, II; Ehrenkreutz, *Saladin*, New York 1972; a.mlf., *The Crisis of Dinar*, s. 180-182; H. A. R. Gibb, *The Life of Saladin*, Oxford 1973; F. J. Dahmanns, *al-Malik al-Âdil*, Giessen 1975; Abdülkâdir Düreyd, *Siyâsetü Şelâhiddin el-Eyyûbî*, Bağdad 1976; R. S. Humphreys, *from Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus (1193-1260)*, New York 1977; Sellâm Şâfiî Mahmûd Sellâm, *Ehlü'z-zimme fî Mısr fî'l-âşri'l-Fâtımiyyi's-şanî ve'l-âşri'l-Eyyûbî* (467-648/1074-1250), [Kahire], 1982, tür.yer.; Şevki Dayf, *el-Fen ve mezâhibüh fi'n-nesri'l-Ârabî*, Kahire, ts. (Dârü'l-Maârif), s. 364-368; Muhammed b. Ahmed el-Ukaylî, *Târîhu'l-mihlâfi's-Süleymânî*, Riyad 1982, I, 174-197; F. Ham-mâd Muhammed Âşûr, *el-Cihâdül-İslâmî zîdde's-şalibiyyîn fî'l-âşri'l-Eyyûbî*, Kahire 1983; Abdülmecid Ebû'l-Fütüh Bedevî, *et-Târîhu's-siyâst ve'l-fikrî*, Cidde 1403/1983, s. 273-313; Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Devrinde Eyyübîler Devleti*, İstanbul 1983; a.mlf., *Salâhaddin Eyyûbî ve Devlet*, İstanbul 1987; a.mlf., *"Hittin'de Salâhaddin'in Ordusu"*, *TTK Belle-ten*, LIV/209 (1990), s. 427-434; M. C. Lyons — D. E. P. Jackson, *Saladin: The Politics of the Holy War*, Cambridge 1984; Saîd Abdülfettâh Âşûr, *el-Hareketü's-şalibiyye*, Kahire 1986, II; Muhammed b. Ali Asîrî, *el-Hayâtü's-siyâsiyye ve mezâhirü'l-hadâre fî'l-Yemen fî'l-âşri'l-Eyyûbî* (569-626), Cidde 1405/1985; Muhsin Muhammed Hüseyin, *el-Ceşşü'l-Eyyûbî fî 'ah-dî Şelâhiddin*, Beyrut 1406/1986; Ekrem Hasan el-Ulebi, *el-Melikü'l-Mu'azzam Türânşâh el-Eyyûbî: bahtal ma'reketi'l-Manşure (648 h.)*, Beyrut-Dimaşk 1987; İsmâüddin Abdürraûf el-Fikî, *el-Yemen fî zillî'l-İslâm* [baskı yeri ve yılı yok], (Dârü'l-Fikri'l-Arabî), s. 205-235; Saîd Abdülfettâh Âşûr, *Mısr ve's-Şam fî 'âşri'l-Ey-*

yûbiyyîn ve'l-Memâlik, Beyrut, ts. (Dârü'n-Nehdatü'l-Arabiyye), s. 9-79; Muhammed Zağlûl Selâm, *el-Edeb fi'l-ʿaşri'l-Eyyûbî*, İskenderiye 1990; Âdil Necm Abv, "el-Medrese fi'l-ʿimâretü'l-Eyyûbiyye fi Süriyâ", *el-Havliyyâtü'l-eşeriyyetü'l-Arabiyyetü's-Süriye*, XIV/1-2, Dımaşk 1974, s. 75-99; Nâzım Reşid, "en-Neşâtü'l-ilmî ve'l-edebî fi ʿahdi'l-üsreti'l-Eyyûbiyye", *Âdâbü'r-râfideyn*, VIII, Musul 1977, s. 443-477; S. D. Goitein, "Urban housing in Fatimid and Ayyubid Times", *St.I, XLVII* (1978), s. 5-23; Selâhaddin el-Buhayrî, "Divânü'l-Ceyş fi'd-devleti'l-Eyyûbiyye", *el-Meusiümüş-şekâft* (1976-1977), Kahire 1978, s. 169-190; Mahmûd Yâsin et-Tikritî, "el-Eyyûbiyyîn fi'l-Yemen: târihuhümü's-siyâsi min (569-626 h./1174-1226 m.)", *Âdâbü'r-râfideyn*, XII, Musul 1980, s. 113-152; Angelika Hartmann, "al-Malik al-Manşûr (gest 617/1220), ein ayyûbidischer Regent und Geschichtsschreiber", *ZDMG*, CXXXVI/3 (1986), s. 571-606; Reşid Abdullâh el-Cümeylî, "el-ʿAlâkâtü's-siyâsiyye beyne'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Muvahhidîn fi'l-Mağribi'l-ağşâ 567-589/1171-1193", *Mûʿerrihu'l-Arabî*, XXXV, Bağdad 1988, s. 159-178; C. H. Becker, "Eyyûbîler", *İA*, IV, 424-429; R. S. Humphreys, "Ayyubids", *Elr.*, III, 164-167.

RAMAZAN ŞEŞEN

III. SANAT

Eyyûbî sanatı, İslâm sanatının yeniden gelişmeye başladığı ve daha önce denenmemiş usullerle yeni bina tiplerinin ortaya çıktığı devrin başlangıcında önemli bir merhale teşkil eder; özellikle Mısır'ın sanat geleneklerine temel oluşturmuştur. Bu sanat, Mısır'daki Fâtımî anlayışından farklı biçimde köken itibarıyla bağlı olduğu Suriye anlayışını devam ettirerek gelişmiş ve gelişme süre-

ci içerisinde en fazla bölgedeki Selçuklu sanatının en önemli temsilcisi olan Zengî sanatından etkilenmiştir. Bundan dolayı Eyyûbîler'in Mısır İslâm sanatı için tam anlamıyla bir yeniden doğuşu temsil ettikleri söylenebilir; Suriye sanatını ise takipçisi oldukları Zengîler'le birlikte önemli ölçüde yönlendirmişlerdir. Böylece Mısır'da temeli atılan sanat, daha sonra iktidara gelen Memlûkler döneminde ilerleme gösterip Mısır ve Suriye'de, buralara Eyyûbîler öncesinde hâkim olan Fâtımî ve diğer Arap soylu devletlerin sanat anlayışlarından farklı, tamamen Türk sanat geleneğinin takipçisi bir sanatın doğmasına zemin hazırlamıştır. Aynı zamanda bu sanat bölgeye, Mısır'ın ötesinde kalan Mağrib'in Mâlikî ve Fâtımîler'in Şii İsmâilî anlayışlarına karşılık olarak Şâfiî ve Hanefî mezheplerinin görüşlerine uygun düşen yeni bir anlayış getirmiştir.

Eyyûbî sanatı müslümanların tarihteki en zor günlerini yaşadığı, iç ve dış tehditlerin İslâm âlemini temelinden sarstığı bir devrin sanatıdır. Sünnî olan Eyyûbî hükümdarları, Nûreddin Zengî'nin yolunu takip ederek bir taraftan Haçlı saldırılarına ve hıristiyan işgaline karşı durmaya çalışırken diğer taraftan kendi topraklarında büyük bir güç haline gelmiş olan Şiîler'le ilmi sahada da mücadele etmişlerdir. Bundan dolayı Eyyûbî imar ve sanat faaliyetinde ilmi hususiyet önem kazanmış ve bu durum özellikle medrese mimarisinde kendini göstermiştir.

Mimari. Oldukça fazla sayıda örneğin günümüze intikal ettiği medreseler genellikle birbirini hatırlatan plan şemalarına sahiptirler; ancak Suriye'dekilerle çok az sayıda yapının ayakta kalabildiği Mısır'dakiler arasında belirli farklar göze çarpmaktadır. Suriye'deki medreselerin çoğunlukla tek eyvanlı olmasına ve kible tarafında yer alan mescid kısmıyla irtibatlı bir türbeye sahip bulunmasına karşılık Mısır'daki örneklerin birbirine bakan çifte eyvanlı tipte oldukları ve türbelerin de ayrı binalar halinde inşa edildiği görülmektedir. Daha sonra Memlûklü mimarisinde de uygulanan bu düzenlemenin sebebi medreselerin Mısır'da iki veya dört mezhep, Suriye'de ise genellikle bir tek mezhep için yapılmış olmasıdır. Bu ilmi faaliyet çerçevesinde medreseler kadar önem taşıyan dârühadisler de Eyyûbî mimarisinin başlıca eserleri arasında yer alır. Sünnî akaidini ve hadis çalışmalarını tesirli hale getir-

meye yönelik faaliyetler için mekân teşkil eden bu kurumlar da plan ve teşkilât itibarıyla medreselere paralel mimari özelliklere sahiptir. En önemli Eyyûbî mimari eserleri şunlardır:

Ebü'l-Fevâris Medresesi. Maarretünnu'mân'da 595 (1198-99) yılında Ebü'l-Fevâris Necâ b. Abdülkerîm tarafından Şâfiî fıkhnın okutulması için yaptırılmıştır. Kubbeli bir eyvan şeklinde olan giriş dikdörtgen bir avluya açılır. Kible tarafındaki mescid orta kısımda pandantiflerle geçilen bir kubbe, yan kısımlarda da tonozlarla örtülüdür. Batıdaki eyvanı ortadan kalkmış bulunan binanın kuzey doğusunda bir türbe, kuzeyinde de molala odaları yer almaktadır.

Zâhiriyye Medresesi. Halep'te el-Melikü'z-Zâhir Gâzî tarafından yapımı başlatılan ve onun ölümünden sonra 616 (1219-20) yılında bitirilen medrese, aynı plan özelliklerine sahip bir bina olmasına rağmen üç kubbeli mescidi ve doğudaki büyük eyvandan başka kuzeyinde iki küçük eyvanın ortasında yer alan giriş eyvanının bulunmasıyla farklı bir durum arzeder. Ayrıca mescidin batısındaki salon da farklı bir mimari bölüm oluşturmaktadır.

Rûkniyye Medresesi. Şam'da I. el-Melikü'l-Âdil'in anne bir kardeşi Feleküddin Süleyman'ın âzatlısı Rûkneddin Menküferîş el-Felekî tarafından 624 (1227) yılında yaptırılmış olan medrese değişik özellikler göstermektedir. Plan itibarıyla diğer medreselere yaklaşımla birlikte kible tarafında bulunan mescidle doğudaki türbenin açıldığı avlunun tromplar üstünde yükselen bir kubbe ile örtülü olması dikkat çekicidir. Bu kubbeli mekânın etrafında tonoz örtülü dehlizler bulunmakta, mescidin de tonozla örtülü olduğu görülmektedir.

el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb Medrese ve Türbesi. Mısır'daki Eyyûbî eserlerinin en önde gelenlerinden olan ve tarihî kayıtlarda uzun uzun ihtişamından söz edilen el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb Medresesi (el-Medresetü's-Sâlihiyye), büyük ölçüde tahribat geçirmesine rağmen bugün de Kahire'nin en önemli tarihî binalarından birini oluşturmaktadır. Eski Fâtımî dârüilimlerleriyle Memlûk medrese ve bîmâristanları arasında bir geçiş merhalesi niteliğindedir. Belgelere göre 640-641 (1242-1243) yıllarında Fâtımîler'in el-Kasrû'l-kebir eş-Şarkî'nin yerinde çift eyvanlı, karşılıklı iki benzer blok halinde inşa edilmiştir. Bu teşkilât biçimiyle medresenin dört Sünnî

Eyyûbî medreselerinin genel özelliklerini gösteren Şam'daki Adiliyye Medresesi'nin planı

